

TRIVANDRUM SANSKRIT SERIES

NO. XXIV

THE
MAÑIDARPAṆA

(Sabdaparichcheda)

OF

RÂJACHŪDĀMAÑIMAKHIN

EDITED

BY

T GANAPATI SÂSTRÎ

Curator of the Department for the publication of Sanskrit manuscripts

TRIVANDRUM

PUBLISHED UNDER THE AUTHORITY OF THE GOVERNMENT OF
HIS HIGHNESS THE MAHARAJAH OF TRAVANCORE

TRIVANDRUM

PRINTED AT THE TRAVANCORE GOVERNMENT PRESS

1913

(All Rights Reserved)

अनन्तशयनसंस्कृतग्रन्थावलिः ।

ग्रन्थाङ्कः ३४.

मणिदर्पणः

(शब्दपरिच्छेदः)

श्रीराजचूडामणिमखिकृतः

संस्कृतग्रन्थप्रकाशनकार्याध्यक्षेण

त. गणपतिशास्त्रिणा

सशोधित ।

स न्न

अनन्तशयने

महामहिमश्रीमूलकरामवर्मकुलशेखरमहाराजशासनेन

the title of

Raghnunatha Bha

the following verse in the Kavya

राजकीयमुद्रणयन्त्रालये

when

ant from

“अभ्याम्य तज्ज्ञानगरीममुष्मिन् (ग्धुनाथे) सर्वसहो शासति मार्वभौभे ।

श्रीराजचूडामणियायजकश्चित्र निवध्नाति हरेश्चरित्रम् ॥”

A list of works of Rajchudaman Dikshita is given in the following verses from his Kavyadarpana.—

PREFACE

Tattvachintâmanî popularly known among the Naiyâyikas as Manî is a work on logic which is highly developed by the successive commentaries of Raghunathabhattachârya, Gadadharaabhattacharya and other. The work Mandarpâna, the Sabdakhandâ (शब्दखण्ड) of which is now published, is a paraphrase of the Manî, just as Kavyadarpana is of the Kâvyaprakâsa of Mammata. From the colophon (quoted *infra*) of Kavyadarpana, we learn that there are two more Khandas (खण्ड) of the Mandarpâna, which have not come to our hands.

The edition of the work is based on two palm leaf manuscripts one of which, marked ॠ in Malayalam character was kindly lent to us by the Rajah of Puthalam. The other manuscript ॡ in Tamil grantha character, more correct but a little wanting at the end was obtained through Mr. Sakti Sastri of Ayikudi.

The author of the work is the famous Rajachudamani Dîkshita. He has written a commentary, called Tantrasikhâmanî on Jaimini's Purvamimamsa Sûtras. Of this commentary, we have in our possession the 7th, 8th and 9th chapters. In the beginning of the 7th chapter, the author states the date of the composition of the commentary.

“वीमन्मान्ये शकस्याब्दे हायने चेश्वरगिरि ।

चूडामणिः कलयते यदा तन्त्रशिखायणिम् ॥”

to be Saka year 1559 corresponding to 1636 A. D. That the author composed a Kavya called Rukmini Kalyâna, when Raghunatha Bhupâ was reigning in Tanjore is evident from the following verse in the Kavya itself.

“अध्यास्य तज्ज्ञानगरीममुष्मिन् (गुणनाथे) सर्वसदा शासति सार्वभौमे ।

श्रीराजचूडामणियायज्जुष्टिचित्र निवध्नाति हरेश्चरित्रम् ॥”

A list of works of Rajachudamani Dîkshita is given in the following verses from his Kavyadarpana,—

“अर्धात्य निखिल नात्रगगनादीश्वरोष्ठिन ।
 विदुषा प्रीतये येन व्याकृता शास्त्रदीपिका ॥
 यत्न विनैव विहितो येन तन्त्रशिखामणिः ।
 नव्या सङ्कर्षकाण्डस्य न्यायमुक्तावली तथा ॥
 व्याकृता याजुषी शाखा तथोपनिषदोऽखिला ।
 प्रणीता चामिहोत्रादे प्रायश्चित्तप्रदीपिका ॥
 न्यायबूडामणिर्नाम्ना न्यायजालोपवृहिता ।
 रुचिदत्तस्य च व्याख्या रुचिरा येन निमिता ॥
 मणिदर्पणनामान (‘) महित वाङ्मुख मणे ।
 रण्डत्रयस्य दुर्वादिरण्डनाय न्यवत्त य ॥
 येन शृङ्गागमर्वभ्वनामा भाणोऽप्यमण्यत ।
 यश्चैकाहा भोजचम्पोर्युद्धकाण्डमपूरयत् ॥
 येन भारतचम्पुश्च वृत्ततरावली तथा ।
 विहिते जङ्गराचार्यतारावल्या गहोदरे ॥
 सर्वतन्त्रस्वतन्त्रस्य श्रीनिवामन्म्वीशितु ।
 कर्तुर्विश्वजितो येन तानस्य यमिता कथा ॥
 रघुवीरस्य कृष्णस्य पाण्डवाना च य कथा ।
 प्रत्यक्षरदलेषमयै पद्यैर्हृद्यैरवर्णयत् ॥
 यमिता मञ्जुभाषिण्या येन मीतापते कथा ।
 शङ्कराभ्युदयानिग्य काव्य येनैत निमित्तम् ॥
 काव्य कंसवधं रुक्मिण्युद्धाहमपि यो यवान् ।
 येनोदिता कणालिकाकिलहंसाव्यनाटिका ॥
 आनन्दराघवं नान नाटकं च प्रपाञ्चतम् ।
 येन न्यतान्यलङ्कारबूडामण्यमिवा कृति ॥
 अथ वृत्तिविवेकेन विचित्रा चित्रमञ्चरी ।
 तेन व्यतानि श्रीराजनृन्नामणिमयीन्दुना ॥
 काव्यदर्पणनामामौ प्रवन्दो विदुषा मुने । ”

निवेदना ।

मणिर्मणिरिति नामैकदेशग्रहणेन यद्वदन्तो यस्तत्त्वचिन्तामणिर्नाम श्रीरघु-
नाथ—गदाधरभट्टाचार्यादीनां व्याख्यानपरम्परया दूरप्रपञ्चितार्थो न्यायग्रन्थः,
तस्योपन्यामरूप एव मणिदर्पणः काव्यदर्पण इव काव्यप्रकाशस्य । अस्य
शब्दखण्डोऽयमिदानीं प्रकाश्यते । मणिदर्पणस्य खण्डद्वयमन्यदप्यस्तीत्युदाहरिष्य-
माणकाव्यदर्पणवचनतोऽवगतम् । तत्प्रस्माभिर्नोपलब्धम् ।

शब्दखण्डस्यास्य मञ्जोचनावारभृता द्वादशा तालपत्रात्मकौ । तयोरेक
पन्तलराजसकाशादामाप्तिरङ्गलीयसिपि प्रायः शुद्धः कपजः । द्वितीय (आ-
यकुटि) शक्तिशाम्बिभ्याऽविगतो रपिठप्राथालेपि स्वसज्जः प्रवृत्तस्मान्छुद्धतर
किञ्चिन्न्यूनः ।

मणिदर्पणस्य प्रणेता श्रीराजचडामणिदाहिनः । एतत्प्रणीतस्य तन्त्र-
शिखामणेर्नाम द्वादशरक्षणाविवर्गस्य राममण्डिनवमान्तायायात्मको भागोऽस्मा-
भिरुपलब्धः । अस्यारम्भः —

‘ वामन्मान्यं जगत्प्रान्ते तायन चश्वरामिवे ।

चडामणिः कल्युतः । तत्र तन्त्रशिखामणिम् ॥’

इति वदन् राजचडामणिर्निमित्तः १५७ तस्य अकादे १६३६ तमक्रेस्ता
ब्दतुल्ये स्मृत्य भवति स्पष्टमेवेति । एव तज्ज्ञानमविष्टाय रघुनाथभूमे मही
शामति रुक्मिणीकल्याणं नाम कान्य निववधेति तस्य प्रथममर्गे प्रतिपादि-
तम् । यथा —

“ अयम्य तज्ज्ञानगर्भममुष्मिन् पथमहा शामति सार्वभौमे ।

श्रीराजचडामणिप्राप्तकृश्चित्र निवर्तानि हेरुवर्गिन् ॥’

इति ।

“अत्राल्य निमित्तं शास्त्रमप्रजादीश्वरगृहिनः ।

विदुषा प्रीतय येन व्याकृता शास्त्रदीपिका ॥

यत्र विनेय प्रहिता येन तन्त्रशिखामणिः ।

नया मङ्गलपत्राण्डस्य न्यायशुक्तावली तथा ॥

न्याक्रता याजुषी शाखा तथोपनिषदोऽखिलाः ।
 पणीता चाग्निहोत्रादे प्रायश्चित्तप्रदीपिका ॥
 न्यायचूडामणिर्नाम्ना न्यायजालोपवृहिता ।
 रुचिदत्तस्य च व्याख्या रुचिरा येन निर्मिता ॥
 मणिदर्पणनामान (१) महित वाङ्मुख मणे ।
 खण्डत्रयस्य दुर्वादिखण्डनाय व्यवत्त य ॥
 येन शृङ्गारसर्वस्वनामा भाणोऽप्यभ्ययत ।
 यश्चैकाह्वा भोजचम्पोर्युद्धकाण्डमप्रग्यत् ॥
 येन भारतचम्पुश्च वृत्ततारावली तथा ।
 विहिते शङ्कराचार्यतारावल्याः महोदरे ॥
 सर्वतन्त्रस्वतन्त्रस्य श्रीनिवासमर्वाशितु ।
 कर्तुर्विभजितो येन तातस्य यमिता कथा ॥
 रघुवीरस्य कृष्णस्य पाण्डवाना च य कथा ।
 प्रत्यक्षरश्लेषमये पद्यैर्हयैरवर्णयत् ॥
 यमिता मञ्जुभाषिण्या येन सीतापते कथा ।
 शङ्कराभ्युदयाभिग्व्य काव्य येनैव निर्मितम् ॥
 कान्य कंसवधं रुक्मिण्युद्राद्रमपि यो व्यावात् ।
 येनोदिता कमलिनीकलहंसान्यनाटिका ॥
 आनन्दराघवं नाम नाटक च प्रपञ्चितम् ।
 येन व्यतान्यलङ्कारचूडामण्यमिषा कृति ॥
 अय वृत्तिविवेकेन विचित्रा चित्रमञ्जरी ।
 तेन व्यतानि श्रीरजचूडामणिमग्नीन्दुना ॥
 काव्यदर्पणनामासा प्रवन्वो विदुषा मुदे ।^१

इत्येतेभ्य काव्यदर्पणस्यान्तिमश्लोकेभ्यो बहवो ग्रन्था शास्त्रदीपिकाव्याख्या-
 प्रभृतय श्रीराजचूडामणिदीक्षितेन विराचिता विज्ञायन्ते ।

॥ श्रीः ॥

राजचूडामणिमखिकृतं

मणिदर्पणम् ।

शब्दपरिच्छेदः ।

सङ्गतिवादः ।

अश्रान्तमुत्पुलकजालमजस्रमाविम्बेदाम्बुबिन्दु सततार्धनिमीलिताक्षम् ।
नित्य दरोच्छवसितनीवि सदा स्रक्म्य श्यामारुण भवतु धाम शिवद्वर न ॥

अवीत्य निग्निल शारमग्रजादीश्वरेष्टिन ।

राजचूडामणिमखी कुरुते मणिदर्पणम् ॥

अथ शक्तिग्राहकतयोपमानस्य शब्दोपजीव्यत्वादुपमाननिरूपणानन्तर शब्दो निरूप्यते । यद्यप्यतिदेशवाक्यरूपशब्दस्याप्युपमानोपजीव्यत्वं, तथापि मानविभाजकोपाध्यवच्छेदनोपजीव्यत्वस्यात्र प्रथमनिरूपणे तन्त्रत्वेन विवक्षितत्वात् । न चैवमनुमानत्वावच्छिन्नस्य स्वानुव्यवसायरूपप्रत्यक्षं प्रत्युपजीव्यत्वादनुमाननिरूपणस्य प्रत्यक्षनिरूपणात् प्राथम्य स्यादिति वाच्यम् । तथाप्यनुमानत्वावच्छिन्नस्य माक्षात् परम्परया वा प्रत्यक्षोपजीवकत्वमप्यस्तीति विनिगमनाविरहे सति बहुवादिसम्मतत्वात् प्रत्यक्षस्य प्रथमनिरूपणम् । नन्वेवमुपमानत्वावच्छिन्नस्योपजीव्यत्वेऽपि तदवच्छिन्नस्यातिदेशवाक्यरूपशब्दोपजीव-

कत्वमप्यस्तीति निनिगमनादिरहे मति बहुवादिमम्मतत्वाच्छ-
ब्दस्यैव प्रथमनिरूपणं स्यादिति चेद्, न ! कीदृग् गवय इति
प्रश्ने चित्रलेख्यादि ता गवयस्तद्वशगोपिच्छदर्शनं यत्र, तत्र शब्दं
विनापि गोपद्वयो गवय इति चित्रकाराभिप्रायमनुमायोपमान-
प्रवृत्त्युपपत्तेरुपमानत्वाच्चित्रस्य शब्दोपजीवकत्वाभावात् । न
च 'शाब्दी ह्याकाङ्क्षा शब्देनैव पूर्यते' इति न्यायात् तत्रा-
प्याभिप्रायिकशब्दकल्पननेन युक्तमिति वाच्यम् । एतावता शा-
ब्दानुभवविषयपदार्थानां शब्दोपस्थाप्यत्यनियमेऽपि प्रश्नविषय-
स्य पदार्थस्य शब्दोपस्थितिरिति नियमामिच्छेः । अत एव
वह्निप्रश्ने धूमोऽस्तीति वाक्यस्यानुमानिकवह्निपरस्य प्रयोगः ।
तस्माच्छब्दस्य बहुवादिसम्मतत्वेऽप्युपमानस्य मानविभाजको-
पाध्यवच्छेदेन शब्दोपजीव्यत्वान् तन्निरूपणस्य शब्दनिरूपणान्
प्राथम्यमिति दिक् ॥

एते खदन्ति सः ।

अथ शब्दस्मादन्यथादः ।

तत्र 'प्रयोगहेतुभूतार्थतत्त्वज्ञानजन्यः शब्दः प्रमाणमि'
ति मणिकृतः । अत्र पदार्थतत्त्वज्ञानजन्ये वह्निना मिञ्चेदित्य-
योग्यवाक्येऽतिव्याप्तिवारणाय प्रयोगहेतुभूतेति । वाक्यार्थतत्त्व-
ज्ञानस्यैव प्रयोगस्तत्वाक्यहेतुत्वाद् वाक्यार्थतत्त्वज्ञानजन्यत्व-
लाभान्नायोग्येऽतिव्याप्तिः । तत्र वाक्यार्थज्ञानस्य तत्त्वज्ञानत्वा-

भावात् । न चैवमपि पारमथ्यं प्रजापान्तर्गतमित्येकतस्यज्ञाने-
नायोग्यवाक्यजननादिति व्याप्तिरिति वाच्यम् । सीमांस-
कमतसाधारण्यात् भगवदङ्गीकारमेव स्पष्टं प्रमाणमात्रम् । न
चैवं शुकादिसवादिवाक्याव्याप्तिरिति वाच्यम् । निरुपशब्दजा-
तीयत्वस्य विवक्षितत्वात् । साजात्यं च वाक्यं तत्त्वैरेतत्तदौषात् ।
न चैवं लक्षणशरीरप्रविष्टस्य योष्यशब्दत्वेनैव लक्षणत्वसम्भवे
किं पूर्वप्रतीकेनेति वाच्यम् । घटः शरीरत्वनामन इति शक्तिरिति नि-
राकाङ्क्षेऽतिव्याप्तिरिति वाच्यम् । स्वप्रतिपाद्यत्वात् तत्त्वज्ञानजन्य-
त्वविशेषणस्यावश्यकत्वात् । निमित्तमङ्गीकारे च तत्त्वप्रतिपाद्यवाक्या-
र्थाभावान्नातिव्याप्तिः । न च तत्त्वप्रतिपाद्यत्वेनैव बोधक-
तया न तन्निरास्यस्यैव इति वाच्यम् । तद्वत्त्वेनैव शङ्काह्यत्वात् ।
न चैवमपि शुकादिवाक्यान्तुगम्यं तत्त्वप्रतिपाद्यत्वेनैव वाच्यं हेतु-
र्न वाक्यार्थज्ञाननित्युत्पत्तिप्रसङ्गेनैव वाच्यं तत्त्वप्रतिपाद्यत्वात् तज्ज-
न्यत्वगर्भमिदं लक्षणमनभिज्ञमिति वाच्यम् । तत्त्वप्रतिपाद्यत्वेनैव तल्लक्ष-
णप्रणयनादिति दिष्टम् ।

भगवदङ्गीकारेण तु तज्जगतोयतो वा तद्विवक्षयायम् । न
च तथा सति शुकादिमवादिवाक्येऽतिव्याप्तिरित्युक्तमिति वाच्यम् ।
तस्यापि स्वप्रतिपाद्यवाक्यार्थविशेषणजन्यं तत्त्वज्ञानजन्यतया-
व्याप्त्यभावात् । निराकाङ्क्षे च तत्त्वप्रतिपाद्यत्वात् तत्त्वप्रतिपाद्यार्थाभावादेव
नातिव्याप्तिः । पुरुषविशेषं प्रति प्रोक्तं ह्येतत् तत्त्वप्रतिपाद्यत्वमेव-

त्युक्तम् । यदि च तस्य प्रमाणत्वेनाव्यवह्रियमाणत्वान्न सद्वाह्य-
 तेति मतं , तदा व्याकरणाद्यभियुक्तैः प्रमाणत्वेन व्यवह्रियमा-
 णपरेण शब्दपदेन तन्निरासः । न चैव शब्दपदस्य लक्षणप्रवेशे
 प्रमाणमात्रं लक्ष्यं स्यादिति प्रत्यक्षादावव्याप्तिरिति वाच्यम् । का-
 काक्षिन्यायेन लक्ष्येऽपि शब्दपदान्वयात् । नन्वेवमपि मौनिश्लो-
 काव्याप्तिः , तस्यानुच्चारितत्वेन तादृशतत्त्वज्ञानाजन्यत्वादिति
 चेद् , न । मौनिश्लोकस्य यदि वाक्यत्वं , तदा वाक्यार्थज्ञानज-
 न्यत्वमक्षतं , वाक्यत्वस्यैव लाघवात् तज्जन्यतावच्छेदकत्वेन
 तदुच्चारितत्वस्य गौरवेण तदनवच्छेदकत्वात् । वाक्यत्वाभावे
 चालक्ष्यत्वेनाव्याप्त्यभावात् । केचित्तु—मौनिश्लोकस्यानुच्चारित-
 त्वेऽपि तद्वटकपदानां भिन्नभिन्नश्लोकान्तरघटकतया कदाचि-
 दुच्चारणात् , तेषां च मौनिवाक्यार्थज्ञानाजन्यत्वेऽपि भगवत्स्वा-
 र्थतत्त्वज्ञानजन्यत्वान्नाव्याप्तिरित्याहुः । नन्वेव स्वपदान्तर्भावे ल-
 क्षणमिदमितरभेदसाधकं न स्याद् , अयोग्यवाक्ये स्वप्रतिपाद्य-
 वाक्यार्थतत्त्वज्ञानजन्यत्वाप्रसिद्ध्या तद्ग्रहासम्भवेन तत्र व्यतिरे-
 कव्याप्तिग्रहासम्भवादिति चेद् , न । स्वप्रतिपाद्यवाक्यार्थतत्त्व-
 ज्ञानजन्यत्वस्य योग्यवाक्ये प्रसिद्धस्याभावोऽयोग्यवाक्ये सङ्गु-
 ह्यत इति न व्याप्तिग्रहासम्भव इत्येकै । न व्यावृत्त्यर्थमिदं ल-
 क्षणं , किन्तु व्यवहारार्थमित्यप्याहुः । न चैवमपि स्वपदान्तर्भा-
 वे लक्षणमिदमननुगतं स्यादिति वाच्यम् । इदं वाक्यमत्र प्रमा-
 णम् , इदं वाक्यमत्रेत्यननुगतस्यैव लक्ष्यत्वेन लक्ष्यस्याप्यननु-

गततया लक्षणाननुगमस्यादोषत्वादिति दिक् ।

अत्र सौगताः— शब्दो न प्रमाण , तस्मिन् सत्यपि प्रमानियमाभावाद् , अयोगव्यवच्छेदेन प्रमासम्बन्धिन एव प्रमाणत्वादित्याहुः । तन्न । चक्षुषि सत्यपि कदाचित् प्रमाया अजननात् तस्यापि प्रमाणत्वं न स्यात् । सन्निकर्षादिसमवधाने ततः प्रमानियम इति यदि , तदाकाङ्क्षादिसमवधाने शब्दादपि प्रमानियमाच्छब्दस्यापि प्रामाण्यमक्षतमिति दिक् ।

वैशेषिकास्तु—आकाङ्क्षादिसहकारिसमवहितः शब्द-
गोचरः प्रत्ययः प्रमाजनक इति सत्यम् । परं त्वनुमानविधया , न स्वातन्त्र्येण , क्लृप्तप्रमाणद्वयातिरिक्तप्रमाणकल्पने मानाभावात् । न च 'वाक्यश्रवणानन्तरभाविनी संसर्गप्रमा सकरणिका , प्रमा-
त्वादि'त्यनुमानमेव मानमिति वाच्यम् । इयं ह्यनुमितिः संसर्ग-
प्रमाकरणं विषयीकुर्वती क्लृप्तप्रमाणभावं लिङ्गज्ञानमेव तादृशप्र-
माकरणत्वेन विषयीकरोति , न त्वाकाङ्क्षादिमत्पदकदम्बकज्ञा-
न , गौरवात् । तत्र संसर्गप्रमौपकमनुमानं चेत्थं — गामानय
दण्डेनेत्यादिपदानि तात्पर्यविषयस्मारितार्थसंसर्गज्ञानपूर्वकाणि ,
आकाङ्क्षादिमत्पदकदम्बकत्वाद् , घटमानयेति वाक्यवदिति ।
अत्र ब्राह्मणे विद्येत्यादौ सम्भवनियमादिरूपस्य संसर्गद्वयस्य
सम्भवादनभिमतसंसर्गबोधवारणाय तात्पर्यविषयेति संसर्गवि-
शेषणम् । अत्र यावत्त्वमपि संसर्गे विशेषणं देयम् । तेन यत्र

१. 'म्बज्ञा' क. पाठः. २. 'मानुमाप' ख पाठः. ३. 'गैस्त्यार्थान्तरवा'
क. पाठः .

नानार्थस्थले युगपदुभयतात्पर्यग्रहः, तत्रान्यतरत्वंसर्गसिद्ध्यापि साध्यपर्यवसानात् संसर्गान्तरसिद्धये शब्दप्रामाण्यमभ्युपेयमित्य-
पास्तम् । इदं च तात्पर्यवित्यत्वं पञ्चार्थेऽपि विशेषणम् । तेन
सैन्धवमानयेत्यत्र सैन्धवपदार्थसंसर्गमात्रस्य तात्पर्यविषयतया
लवणसंसर्गपरे नाश्वादिसंसर्गसिद्धिप्रसङ्गः । धूमेनायं वह्निमनुमि-
नोतीति तात्पर्येण प्रयुक्तं साक्षाद् धूमतात्पर्यकं परम्परया वह्निता-
त्पर्यकं च धूमोऽस्तीति वाक्य पक्षीकृत्य प्रकृतमाध्यसाधने पर-
म्परया तात्पर्यविषयवह्निसंसर्गज्ञानपूर्वकत्वसिद्ध्यापि साध्यपर्यव-
सानाद् धूमसंसर्गसिद्धये शब्दप्रामाण्यं पृथगुपेयं स्यादित्यत
उक्तं स्मारितार्थेति । इदं (त्वि ? तु) पद वृत्त्या प्रकृतपदस्मारि-
तार्थपरम् । तेन वह्नेरपि परम्परया प्रकृतपदस्मारितत्वेऽपि न
वृत्त्या प्रकृतपदस्मारितत्वमिति न तत्संसर्गज्ञानपूर्वकत्वसिद्ध्या
साध्यपर्यवसानम् । न च यावत्त्वम्यापि संसर्गविशेषणतया स्मा-
रितपदाभावेऽपि न वह्निसंसर्गज्ञानपूर्वकत्वनात्रेण साध्यपर्यवसा-
नं, येन स्मारितपदमावश्यकं स्यादिति वाच्यम् । तथापि धूमो-
ऽस्तीति वाक्यपक्षकोऽनुमानादेव धूमसंसर्गवद् वह्निसंसर्गस्यापि
वक्तुरनभिमतस्य सिद्धिर्भावादत्येवमर्थं वृत्त्या प्रकृतपदस्मारित-
त्वपरस्य स्मारितपदस्यावश्यकत्वात् । अत एव शब्दस्य पृथक्
प्रामाण्याभावे शक्तिग्रहापेक्षा न स्यादित्यपास्तम् । वृत्त्या प्रकृ-
तपदस्मारितत्वसिद्धये तदपेक्षणात् । ज्ञानपदं च प्रमापरम् । तेन

१. 'तपदार्थेति।प' ख. पाठ २. 'ध्या' क पाठ. ३. 'ध्या' क पाठ,
४. 'कानु' ख. पाठ ५. 'गर्भ' क पाठ ६. म्यापि मि' क. पाठ

तादृशभ्रमपूर्वकत्वसिद्ध्या नार्थान्तरम् । अत एव निष्कम्पप्रवृ-
त्तिजनकमेव ज्ञानगिहोद्देश्यं, न तु संसर्गज्ञानमात्रम् । तादृशं
च ज्ञानं स्वविषयसंसर्गविषयकसंशयनिवर्तकमेव भवति । तादृशं
च ज्ञानं संशयसाधारणज्ञानपूर्वकत्वमात्रसिद्ध्या न सम्भवति,
असत्यपि संसर्गे तज्ज्ञानपूर्वकत्वसम्भवेन प्रकृतानुमितेः स्व-
विषयसंसर्गविषयकसंशयनिवर्तकत्वाभावात् । तस्मात् प्रवर्त-
कीभूतार्थसंशयनिवर्तकज्ञानसिद्धयर्थं शब्दप्रामाण्यमभ्युपेयमि-
त्यपास्तम् । संसर्गप्रभापूर्वकत्वमिदौ प्रमाया अर्थसत्तानियत-
त्वेन प्रकृतानुमितेः संसर्गविषयकसंशयनिवर्तकत्वसम्भवादिति
दिक् ।

हेतौ चाकाङ्क्षादिमदित्यादिपदेन योग्यतासत्त्योः सङ्ग्र-
हः । तत्र अहो विमल जल नद्याः कच्छे वह्निपश्चरतीति वाक्ये
नदीजलसंसर्गपरे नद्याः कच्छ इत्यशे व्यभिचारः । तत्र योग्य-
तासत्तिमत्त्वहेतोः सत्त्यात् । नदीकच्छसंसर्गस्य च वक्तृतात्पर्या-
विषयत्वेन तात्पर्यघटितसाध्याभावात् । अत उक्तमाकाङ्क्षेति ।
यद्यपि यत्पदस्य यत्पदव्यतिरेकप्रयुक्तं तदर्थान्वितस्वार्थान्वयान-
नुभावकत्वं, तत् तेन साकाङ्क्षान्वित्युक्तलक्षणाकाङ्क्षा तत्रै-
स्ति, तथापि यत्पदस्य यत्पदव्यतिरेकप्रयुक्तं तात्पर्यविषयान्व-
याननुभावकत्वमिति तात्पर्यघटिताकाङ्क्षैव हेतुघटकत्वेन विव-

- १ 'च' ख पाठ २ 'शजा' क पाठ ३ 'त्रप्रसि' क पाठ .
४ 'या' ख पाठ ५ 'त्वात्' । ख पाठ ६ 'त्राप्यस्ति' ख पाठ .
७. 'यद्यति' क पाठ

क्षिता । तत्र नदीपदस्य तात्पर्यविषयजलान्वयाननुभावकत्वं न कच्छपदव्यतिरेकप्रयुक्तं, किन्तु जलपदव्यतिरेकप्रयुक्तमिति विवक्षिताकाङ्क्षाविरहाद् भवति तेन तद्व्युदासः । योग्यतापदं चाकाङ्क्षासत्तिमत्ययोग्यवाक्ये प्रमाणैर्भासाध्याभावेन व्यभिचारवारणार्थम् । आसत्तिपदं चाजनितपदार्थस्मरणके योग्यसाकाङ्क्षे स्मारितत्वरूपविशेषणाभावेन विशिष्टसाध्याभाववति वाक्ये व्यभिचारवारणाय । तत्र यद्यप्यव्यवहितपदार्थस्मृतिरासत्तिः, तथाप्यव्यवधानांशो न हेतुशरीरप्रविष्टः, पदार्थस्मृतिमात्रेणैवाजनितपदार्थस्मरणके वाक्ये व्यभिचारवारणात् । कदम्बग्रहणं चाकाङ्क्षायाः परस्परपदार्थनिरूपितत्वप्रतिपादनार्थम् । एवञ्च, अहो विमलं जलमिति वाक्ये जलनदीसंसर्गपरे नद्याः कच्छ इत्यंशे व्यभिचारः, न च तत्र तात्पर्यघटिताकाङ्क्षाभावेन हेतोरेवागमनान्न व्यभिचार इति वाच्यं, नदीपदस्य जलेन कच्छपदस्य महिषेण च तात्पर्यघटिताकाङ्क्षाया अपि सत्त्वेन हेतोस्तत्राप्रत्यूहत्वात् प्रकृतपदस्मारितपदार्थसंसर्गस्य तात्पर्याविषयत्वेन तात्पर्यघटितसाध्याभावादिति निरस्तम् । तत्र परस्परपदार्थनिरूपिततात्पर्यघटिताकाङ्क्षाविरहात् । एवं यदर्थे योग्यता, तदर्थविषयकामत्तिमत्त्वद्योतनार्थं च कदम्बग्रहणम् । तेन यस्य नीलघटत्वावच्छेदेन घटपदशक्तिभ्रमः, तस्य जनितनीलघटस्मरणके पीतघटवत्तया च योग्ये पीतघटतात्पर्यके च घटोऽस्तीति वाक्ये व्यभिचारः । तत्र स्मारितार्थसंसर्गस्य तात्पर्याविषयत्वाभावेन सा-

१ 'तश्च न' ख पाठ

२ 'स्य' क पाठ

३ 'त्तिद्यो' क. पाठ

४ 'त.' क पाठ .

ध्वंस्यासत्त्वादिति निरस्तम् । (तत्र^१) यत्र गीतघट्टे शोभ्यता,
तत्रासत्तेरभावेन हेतोरेवागमनात् । एवं यदंशे तात्पर्यप्रतिपाका-
ङ्क्षा, तदंश एवासत्तिनत्वद्येतनार्थ न कदस्वग्रहणम् । तेन
नानार्थस्थलेऽर्थान्तरतात्पर्यके योग्यताविशिष्टार्थान्तर्गृह्यतिजनके
व्यभिचारः, तत्र स्मारितपदार्थसंसर्गस्य तात्पर्यविषयत्वाभावे-
नोक्तसाध्याभावादिति निरस्तम् । यदंशे तात्पर्यगर्भाकाङ्क्षा,
तदंश आसत्तेरभावेन विवक्षितहेतोरेवाभावादिति । ३६६ ।

नन्वेवमायनुमितं व्यभिचरति । तत्राह कश्चित्प्रकारेण तत्त्वनिर्णयेन
तादृशसंसर्गप्रसाधकत्वं प्रकाशयति । अतएव सिद्धिः । न (‘तु’) रज-
तत्वादिप्रकारकत्वम् । प्रवर्तकं च ज्ञानं रजतस्यापीयतावच्छेदक-
प्रकारकमेव ज्ञानमिति तादृशज्ञानविषये कश्चिदप्राप्तोक्त्यावश्य-
कमिति चेद्, न । तथापि ‘रजतजन्यत्वादि’त्यर्थोक्तात्पर्यविष-
यमिथः संसर्गवन्तः, आकाङ्क्षादिभ्यश्चास्ति प्राप्तिरिति पदार्थ-
पक्षकानुमाने रजतत्वादेः पक्षतावच्छेदकतया रजतत्वाद्विप्रकार-
कानुमितेऽपि सम्भवति । न न यत्र विप्रलब्धजलमित्यभुत्वैव
नद्याः कच्छ इति श्रूणोति, तत्रादाहृत्यादिपदेषु तादृशत्वहेतो-
स्तात्पर्यगर्भमाध्यव्यनितरेण जायते’ इति वाच्यम् ।
तथापि ‘जलपदार्थोऽपराधार्थमस्तीति । तत्रादाहृत्यादिपदेषु
स्मारितत्वादि’त्यनुमितौ बाधकास्तन्तु ।

नन्वेवं, देवदत्ता गच्छतीत्यत्र गच्छतिपठार्थो गदनाद्युक्तः

१ 'व्याम' ख पाठ २ न तत्र ते न पाठ ३ 'न भयभजापर्व-
कत्वप्रकारकज्ञानसिद्धावपि न प्रवृत्तिजनकम्, ज्ञानविषयसिद्धावप्युक्तं । तदेतदप्रवाह
कज्ञानसिद्धिरिति प्रवृत्तिजनकतादयः ४ क्वचित् पाठः ५. 'न तत्र तद्वद्भाष्यम् ।
न' ख पाठ .

स्यत्वेऽत्र दत्तविशेषणतया, तत्समर्गश्च ससर्गमर्यादया भा-
सत इत्यनुभवसिद्धम् । तच्च नानुमानविधया जनकत्वे सम्भव-
ति । अनुमितौ ससर्गस्य व्यापकतया प्रकारत्वेन भाननियमा-
दिति चेत्, एवमप्ययं पदार्थ इतरपदार्थवानिति तादृशसंसर्ग-
प्रतीतिसम्भवात् । न चैवमपि यत्राकाङ्क्षादिमत्पदज्ञान जात, न
तु तत्स्मारितत्वज्ञान, तत्रापि ससर्गानुभवेन तत्रानुमितिसामग्री-
विम्हाच्छब्द एव प्रमाणमिति वाच्यम् । प्रमाणान्तरकल्पने गौ-
त्रेण तद्व्यानुमानविवक्षैव बोधकत्वमिदं स्मारितत्वाज्ञाने
तादृशसंसर्गानुभवरयैदातिष्ठेः । अस्तु या तत्रापि तदनुभवः,
तथाप्याकाङ्क्षादिमत्पदस्य वाच्यवाचकभावमम्बन्धेनार्थनिष्ठ-
त्वात्तिष्ठति न तद्वत् । अथक् प्रमाणमित्याहुः ।

उच्यते—‘अत्र पदार्थ इतरपदार्थवान्, आकाङ्क्षादिम-
त्पदवत्त्वादि अनुमितौ न स्मृतसमर्गसादयार्थान्तरवार्णाय ता-
त्पर्यवित्यापदार्थसमर्गशानित्येवानुनेगमित्यनुमितौ न समर्ग-
मर्यादया संसर्गस्य विषयत्वमस्मिन् । किञ्च, घटोऽस्तीत्यादौ यो-
ग्यतासशयऽपि संसर्गानुभवदर्शनन योग्यताया न लिङ्गविशेष-
णत्वं युक्त, पक्षे निश्चितस्यैव लिङ्गम्यानुमितिहेतुत्वात् । अपिच,
न केवलाकाङ्क्षादिज्ञानादनुमितिसम्भवः, व्यभिचारात्, कि-
न्तु परस्परपक्षाकाङ्क्षाज्ञानादिन्युक्त प्राक् । ततश्च घटमानये-
त्यादौ केवलाकाङ्क्षादिज्ञानेऽप्यर्थबोधाच्छब्दः प्रमाणम् । कि

१ ‘ते’ ग पाठ २ ‘च’ ख पाठ ३ ‘दननु’ ख पाठ

४ ‘मिति’ ख पाठ ५ ‘यपदा’ क पाठ

बहुना, देवदत्तः पचतीत्यादौ देवदत्तनिशेष्यिकैव प्रतीतिः, देवदत्तेन पच्यते तण्डुल इत्यत्र तण्डुलविशेष्यिकैव प्रतीतिरित्यनुभवसिद्धम् । इदं च शब्दस्वातन्त्र्य एव सिध्यति, नान्यथा । देवदत्तः पचतीत्यत्र 'पचतिपदार्थस्तात्पर्यविषयदेवदत्तपदार्थमंसर्गवानि'त्यनुमितिसम्भवात् । तस्माच्छब्दः पृथक् प्रमाणम् । एतेन पदात् पदार्थोपस्थितौ सत्यां धेनसैव संसर्गधीरस्तु, उपनीतभानसामग्रीसत्त्वादित्यपास्तम् । तथासति विशेषणविशेष्यभावनियमानुपपत्तेः । किञ्च, मनसो बहिःस्वातन्त्र्येण तादृजज्ञानजनने किञ्चित् सहकारि कल्प्यम् । तच्च शब्द एव नाप्यदिति दिक् ।

केचित्तु—अनुमानविधयैव शब्दप्रमाण्ये घटः । तस्यैत्यत्रेव घटः कर्मत्वमित्यत्रापि संसर्गबोधः स्यात् । निवृत्तिविशेषसमभिव्यवहारस्यानुपयोगादित्याहुः ।

नन्वेवमपि, शब्दो न पृथक् प्रमाणम् । तथाहि—सैन्धवमानयेति नानार्थस्थले आनयनपदं लक्षणाधिनित्यार्थपरमिति तात्पर्यग्रहभावे तात्पर्यविषयत्ववजात्प्रत्यबोधनियमो न स्यात् । अतस्तत्र तात्पर्यज्ञानस्यान्वयबोधहेतुत्वे कल्प्यज्ञाने लाघवाच्छाब्दबोधत्वावच्छेदेनैव हेतुत्व कल्प्यते, न तु नानार्थशब्दस्थलीयशब्दबोधत्वावच्छेदेन, गौरवाद्, इति तात्पर्यावच्छेदकतयैव संसर्गस्य तात्पर्यज्ञाने भानाच्च शब्दः प्रमाणम् ।

१. 'नुभवा' क. पाठ. २. 'मा' क. पाठ. ३. 'तमा' क. पाठ.
४. 'नं ल' क. पाठ. ५. 'हणाभा' क. पाठ.

न चानयनपदं लवणान्वितस्वार्थपरमिति सामान्यतस्तात्पर्यग्रहः, शब्देन तु लवणानयनसंसर्गधीरिति न तात्पर्यस्यावच्छेदकतया प्रथमं संसर्गधीरिति वाच्यम् । अक्षैर्दीव्यतीत्युभयपदनानार्थस्थले दुरोदरक्रीडनसंसर्गपरमिदं वाक्यमिति विशेषतस्तात्पर्यग्रहोऽवश्यमङ्गीकार्यः । इतरथा दुरोदरैर्भासत इत्यनभिमतसंसर्गप्रतीत्यापत्तेः । ततश्च शाब्दबोधत्वावच्छेदेनैव विशेषतात्पर्यग्रहो हेतुः, लाघवाद्, इति न शब्दस्वातन्त्र्यमिति चेद्, न । अक्षैर्दीव्यतीत्यत्राप्यक्षपदं क्रीडनान्वितस्वार्थपरं, दीव्यतिपदं च दुरोदरान्वितस्वार्थपरमित्युभयतात्पर्यग्रहोऽपि विनिगमनाविग्रहेण हेतुः । दुरोदरक्रीडनसंसर्गस्तु वाक्यार्थ इति न शब्दस्वातन्त्र्यविघातः ।

किञ्च, तात्पर्यावच्छेदकतया संसर्गभानेऽपि न तद्भानं संसर्गग्रहविरोधीति न प्रवृत्तिजननक्षममिति स्वातन्त्र्येण संसर्गभानार्थं शब्दप्रामाण्यमेष्टव्यम् । किं बहुना, तात्पर्यावच्छेदकतया ज्ञातस्यैव संसर्गस्य बोधकत्वेऽपि धारावाहिकप्रत्यक्षकरणस्य चक्षुष इव शब्दस्य प्रामाण्यमविरुद्धमिति दिक् ।

नन्वेवमपि, तात्पर्यावच्छेदकतया संसर्गग्रहं सति कथं शाब्दधीः, सिद्धं पराक्षलानत्वावच्छेदेन प्रतिबन्धकत्वादिति चेद्, न । प्रत्यक्षतो दर्शनेऽपि भूतले घटो घटवद् भूतलमिति

१ 'ह' शाब्दबोधहेतु, न तु लवणानयनसंसर्गपरमिति क. पाठ. २. 'मि त' क. पाठः.

वाक्यादर्थप्रतीतेरानुभविकत्वेन शाब्दसिद्धेरेव प्रतिबन्धकत्वकल्पनात् । तस्माच्छब्दः पृथक् प्रमागमिति सङ्क्षेपः ॥

इति सङ्ग्रहान्त्यवादः ।

अथाकाङ्क्षावादः ।

स च शब्द आकाङ्क्षादिमत्तया ज्ञात एवान्वयानुभवजनक इत्याकाङ्क्षादिज्ञानमपि शाब्दबोधे सहकारि । तत्र यस्य पदस्य यत्पद विना स्वार्थान्वयानुभवजनकत्वाभावः, तस्य पदस्य तेन पदेन सह स एवान्वयानुभवजनकत्वाभाव आकाङ्क्षा । न चैव घटः कर्मत्वमित्यत्रापि घटपदस्यानयनपद विनान्वयाननुभावकत्वात् तेन सह साकाङ्क्षता स्यादिति वाच्यम् । यस्य पदस्य यत्पदव्यतिरेकप्रयुक्तगन्वयाननुभावकत्वमिति विवक्षितत्वाद् । घटः कर्मत्वमित्यत्र नान्यैपदप्रयुक्तमननुभावकत्वम् । तस्मिन् सत्यप्यन्वयाननुभवात् । किन्तु स्वरूपायोग्यत्वप्रयुक्तमिति भवति तद्व्युदासः । पदपद च पदोपस्थितिपरम् । तेन स्वरूपसतः पदस्य स्वत एवाननुभावकत्वान्नेतरपदव्यतिरेकप्रयुक्तमननुभावकत्वमित्यसम्भव इत्यपास्तम् । न चैवमपि पटो भवतीत्यत्र पटपदस्य रक्तपदसाकाङ्क्षता स्यात्, पटपदोपस्थिते रक्तपदोपस्थितिव्यतिरेकप्रयुक्तत्वाद्

रक्तपदार्थान्वितपटपदार्थान्वयाननुभावकत्वस्येति वाच्यम् । सम-
भिव्याहतेति यत्पदविशेषणाद्, रक्तपदस्य च समभिव्याहारा-
भावान्न तत्पदेन साकाङ्क्षता । न चैवमपि पुरुषान्तरं प्रति
जनितान्वयबोधस्य पुरुषान्तरं प्रति साकाङ्क्षता न स्याद्, अ-
न्वयाननुभावकत्वाभावादिति वाच्यम् । यत्पुरुषीयेत्यन्वयानु-
भवविशेषणात् । न चैवमपि घट. कर्मत्वमित्यभेदान्वयाननुभव-
स्य कर्मत्वपदोपस्थितिव्यतिरेकप्रयुक्ततया क्रियाकर्मभावान्वयेऽपि
साकाङ्क्षता स्यादिति वाच्यम् । यादृशेत्यप्यन्वयानुभवविशेष-
णात् । न चैवमपि द्विर्जानीयामितीच्छायामेकान्वयबोधे सति
निराकाङ्क्षतापत्त्या द्वितीयान्वयबोधो न स्यादिति वाच्यम् ।
सिद्धीच्छाविरहसहकृतेत्यप्यन्वयानुभवविशेषणात् । एवञ्च यत्प-
दोपस्थितेर्यत्पदोपस्थितिव्यतिरेकप्रयुक्तेः यत्पुरुषीययादृशसिद्धी-
च्छाविरहसहकृतान्वयानुभवजनकत्वाभावः, तत्पुरुषीयतादृश-
सिद्धीच्छाविरहसहकृतान्वयानुभवे जनयितव्यं तत्पदोपस्थिते-
स्तत्पदोपस्थित्या सह तत्पुरुषीयतादृशसिद्धीच्छाविरहसहकृता-
न्वयानुभवजनकत्वाभावस्तत्पदोपस्थितिर्विषययोः पदयोराकाङ्-
क्षेति लक्षणनिष्कर्षः ।

नन्वेवमपि, अयमेति पुत्रा राज्ञः पुरुषोऽपसार्यतामित्यत्र
राजपदस्य पुरुषपदेन साकाङ्क्षता स्यात् । पुरुषपदार्थान्वित-
स्वार्थाननुभावकत्वस्य पुरुषपदव्यतिरेकप्रयुक्तत्वादिति चेद्, न ।

१ 'याननुभावकत्ववि' क. पाठ. २. 'द्विवज्जानी' क. पाठः. ३.
'तु । तत्पुरु' ख. पाठः.

तात्पर्यग्रह इष्टत्वात् । तदग्रहे तु तदभार्थबोधकतापत्तिः । नन्वेवं तात्पर्यग्रहस्य ज्ञानेन । अयमेतीत्यत्र तात्पर्यग्रहाभावादे पपत्तेः । घटः कर्मत्वमित्यत्रापि स्वरूपाय सम्भवात् । जनितान्वयबोधे च वाक्ये न नुमितौ सिद्धेः प्रतिबन्धकत्वकल्पनादन्व कत्वादन्वयाननुभवोपपत्तेः । तस्मादुक्तं वाक्ये चेद्, न । सिद्धेः प्रतिबन्धकत्वं न सा गाहित्वात् । ततश्च शाब्दज्ञानजनकीभूत काङ्क्षाज्ञानविघटकतयैव प्रतिबन्धकत्वस्य नस्य हेतुत्वमङ्गीकार्यम् । न च सिद्धौ जा सिद्ध्यभावज्ञानमम्भवात् सिद्धेः कथमाव त्वमिति वाच्यम् । योग्यानामात्मविशेषगुण षयसंशयविपर्ययविरोधित्वात् । वस्तुतस्तु- भावरूपा पक्षता स्वरूपमत्येव हेतुः, तथ पाकाङ्क्षापि स्वरूपमत्येव हेतुः । न चैवम ज्ञानानुपपत्तिरिति वाच्यम् । इष्टत्वात् । मित्यादेः स्वरूपायोग्यतेति दिक् ।

केचित्तु—विभक्तिविशेषवत्पदसमभि सा च न स्वरूपसती हेतुः । पदान्तरसम् वणेऽन्वयबोधादर्शनात्, पदान्तरसमभि-

तदन्वितस्वा-
क्रेमाकाङ्क्षा-
ग्रयाननुभवो-
वयाननुभव-
वावच्छेदेना-
येव प्रतिबन्ध-
नं न हेतुरिति
ह्याभावानव-
वाभावरूपा-
काङ्क्षाज्ञा-
तदनिश्चयेन
प्रतिबन्धक-
सतां स्वनि-
मितौ सिद्ध्य-
व्यभावस्वरू-
भ्रमाच्छाब्द-
घटः कर्मत्व-

वाकाङ्क्षा ।
एऽपि तदग्र-
विभक्ति-

विशेषाभावेऽन्वयबोधाभावाच्च । (तस्मात्) तादृशाकाङ्क्षाज्ञानं
हेतुरित्याहुः ॥

इत्याकाङ्क्षावादः ।

अथ योग्यतावादः ।

योग्यता च वाक्यार्थरूपा । सा च न स्वरूपसती हेतुः ।
प्रत्यक्षातिरिक्तज्ञानस्य विषयाजन्यत्वाद्, अतीतादिस्थले वा-
क्यार्थरूपायास्तस्या अभावाच्च । किन्तु सशयसाधारण्येन त-
ज्ज्ञानमेव हेतुः । अत एव योग्यताभ्रमाच्छाब्दभ्रमः । किञ्च,
शाब्दप्रमात्वावच्छेदेनानुगतस्य गुणान्तरस्याभावेन योग्यताप्र-
माया एव गुणत्वेन नुत्वसिद्धौ 'यद्विशेषयोः कार्यकारणभावः,
बाधकं त्रिना तत्सामान्ययोरपी'ति न्यायेन योग्यताज्ञानत्वेन
शाब्दज्ञानत्वेन (च) हेतुहेतुमद्भावकल्पनात् । न च योग्यतासं-
शयस्यापि हेतुत्वे तस्य भ्रमतया न शाब्दप्रमायां तस्य गुण-
त्वसम्भव इति वार्य्यम् । सशयस्याप्येककोटौ प्रभात्वेन गुण-
त्वसम्भवात् । ननु वाक्यकारणीभूतवाक्यार्थप्रमैव गुणः ।
शुकादिवाक्येऽप्यैश्वरस्य तस्य सत्त्वात् । अतो न गुणानुरोधेन
योग्यताज्ञानहेतुत्वसिद्धिरिति चेद्, न । फलोपपादकं हि फला-
श्रय एव कल्पयितुं युक्तम् । अत एव स्वर्गोपपादकमदृष्टं स्व-

ग्राश्रय आत्मन्येव कल्प्यते । ततश्च शाब्दप्रमाश्रयगतस्यैव योग्यताज्ञानस्य गुणत्वकल्पनं युक्तम् । अत एवायोग्यताज्ञानस्य प्रतिबन्धकतया तदभाव एव हेतुः, विशिष्टज्ञानत्वावच्छेदेनासंसर्गाग्रहस्य हेतुत्वकल्पनाद्, न तु योग्यताज्ञानं हेतुरित्यपास्त, गुणत्वानुरोधेन योग्यताज्ञानस्य हेतुत्वावश्यम्भावान् । किञ्च शाब्दबोधहेतौ पदज्ञाने विषयतया योग्यताया अवच्छेदकत्वमात्रकल्पनं युक्तं, न त्वभावस्य हेतुत्वकल्पनं, गौरवान् । अत एवेष्टपुगेवर्तिज्ञाने प्रवृत्तिहेतौ विषयतया वैशिष्ट्यमवच्छेदकं कल्प्यते, न तु भेदाग्रहरूपहेत्वन्तरमिति दिक् ।

मणिकृतस्तु—एकपदार्थसंसर्गेऽपरपदार्थनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वप्रमाविशेष्यत्वाभावो योग्यते ग्राहुः । नन्वत्रैकेति किं पदविशेषणमुत पदार्थविशेषणम् । नाद्यः । गच्छतीत्यादौ लङर्थकृतिवर्तमानत्वयोर्भिन्नपदोपस्थाप्यत्वाभावेन योग्यतापिरहादन्वयबोधो न स्यात् । न द्वितीयः । प्रमेयत्वे प्रमेयत्वमित्यत्र पदार्थभेदाभावेन योग्यता न स्यादिति चेद्, न । एकपदार्थसंसर्गं तदाश्रयत्वाभिमतनिष्ठत्वस्य विवक्षितत्वात् । अत्र च शब्दवदाकाशमित्यत्राकाशरूपपदार्थस्य शब्दरूपपदार्थनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वप्रमाविशेष्यत्वाद् योग्यता न स्यादित्यत उक्तमेकपदार्थसंसर्ग इति । ततश्चाकाशसंसर्गः शब्दे ने-

त्यप्रतीतिराकाशसंसर्गे शब्दनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वप्रमावि-
 शेष्यत्वाभावसत्त्वान्न तत्र योग्यताविरहः । ननु वृक्षः संयोगी-
 त्यत्र संयोगसंसर्गस्य वृक्षनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वादव्याप्तिः ।
 न च संयोगसंसर्गरूपस्य समवायस्य वृक्षे सत्त्वान्न तन्निष्ठाभा-
 वप्रतियोगित्वमिति वाच्यम् । एवं सति वायू रूपवानित्यपि
 योग्यं स्यात् । यदि च समवायस्यैकत्वेन वायौ रूपसमवायस-
 च्चेऽपि रूपनिरूपितसमवायो नास्त्येवेति रूपसंसर्गस्य वायुनि-
 ष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वमेवेति नातिव्याप्तिः । तर्हि वृक्षेऽप्य-
 ग्रावच्छेदेन संयोगनिरूपितसंसर्गाभावात् संयोगसंसर्गस्यापि
 वृक्षनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वादव्याप्तिरिति चेद्, न । अत्य-
 न्ताभावपदस्य विरोधिपरत्वात् । विरोधित्वं च प्रतियोग्यसमाना-
 धिकरणत्वम् । संयोगसंसर्गात्यन्ताभावश्च प्रतियोगिसमानाधि-
 करण एवेति तादृशात्यन्ताभावप्रतियोगित्वेऽपि संयोगसंसर्गस्य
 नाव्याप्तिः । न चैवमपि गन्धप्रागभावविशिष्टो घटो गन्धवानि-
 त्यत्रातिव्याप्तिः, गन्धप्रागभावस्यापि प्रतियोगिसमानाधिकर-
 णत्वेनाविरोधितया गन्धसंसर्गस्य घटनिष्ठप्रागभावप्रतियोगित्वे-
 ऽपि विरोध्यप्रतियोगित्वादिति वाच्यम् । एककालावच्छेदेन प्र-
 तियोग्यसमानाधिकरणत्वस्यैवात्र विरोधित्वेन विवक्षितत्वात् ।
 गन्धप्रागभावश्च तादृश इति तत्प्रतियोगित्वाद् गन्धसंसर्गस्य,

१ 'त्याका' ग पाठ २ 'गे वा' ख पाठ ३ 'वप्रतियोगित्वे प'
 क पाठ ४. 'गस्यात्य' ग पाठ. ५ 'पि सस' क पाठः ६. 'ष्ट'
 क पाठ ७ 'णस्यै' ख. पाठ

नातिव्याप्तिः । संयोगसंसर्गात्यन्ताभावस्त्वेककालावच्छेदेन प्र-
तियोगिसमानाधिकरणत्वान्न विरोधीति नत्प्रतियोगित्वेऽपि सं-
योगसंसर्गस्य, नाव्याप्तिः । न चोक्ताभावप्रतियोगित्वाभाव इ-
त्येवास्त्विति वाच्यम् । यन्मते प्रमात्वग्रहः प्रतिबन्धकस्तन्मते-
नास्य लक्षणस्योक्तत्वात् । न चैवमपि सेकसंसर्ग आकाशश्च
जलनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगिनावित्यत्राकाशांशे प्रमारूपबुद्धि-
विशेष्यतया सेकसंसर्गस्य, जलेन सिञ्च्यतीत्यत्राव्याप्तिरिति
वाच्यम् । यत्पदैदार्थसंसर्गे तादृशप्रभावविशेष्यत्वाभावः, तदंशे
योग्यतेति विवक्षितत्वात् । एवञ्चांशभेदप्राप्तये एव विशेष्यपद-
मुपात्तमिति न तद्वैयर्थ्यमिति दिक् ।

इयं च योग्यता स्वरूपसत्येव हेतुः । न ह्यतीतादौ वा-
क्यार्थरूपयोग्यतावदुक्ताभावरूपयोग्यतापि नास्ति, येन तज्ज्ञा-
नपर्यन्तापेक्षा स्यात् । एतेनैतद्योग्यताज्ञानाभावेऽप्येकपदार्थसं-
सर्गेऽपरपदार्थनिष्ठान्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वप्रभावविशे-
ष्यत्वाभावरूपाया अन्योन्याभावगर्भयोग्यताया ज्ञानेऽपि शाब्द-
बोधो न स्याद्, त्रिनिगमनाविरहाद् द्वयोरपि प्रत्येक हेतुत्वे
चाननुगम इत्यपास्तम् । अत्यन्ताभावान्योन्याभावगर्भयोग्यता-
दीना स्वरूपसतीनामेव हेतुत्वाद् गुणत्वाच्चेति दिक् । केचित्तु
घनगर्जितस्थलेऽनुमितिवदाकस्मिकपदश्रवणमात्रादन्वयानुभवाद्
वाक्यार्थरूपयोग्यताज्ञानमपि न हेतुः, किन्तु गुरुरप्ययोग्य-

१. 'मात्र' क. पाठः. २. 'ज्ञेय' क. पाठः. ३. 'यत्स' क. पाठः.
४. 'र्थनि' ख. पाठः. ५. 'वादिग' क. पाठः. ६. 'पादियौ' ख. पाठः.

तानिर्णयाभाव एव हेतुरित्याहुः ॥

इति योग्यतावादः ।

अथासत्तिवादः ।

‘आसत्तिश्चाव्यवधानेनान्वयप्रतियोग्युपस्थितिरिति मणि-
द्वृतः । गिरिर्भुक्तमग्निमान् देवदत्तेनेत्यनासन्नवाक्येऽप्यव्यवधा-
नेनारित पदार्थोपस्थितिरित्यतिव्याप्तिनिरासायान्वयप्रतियोगीति ।
तत्र च परस्परान्वययोग्ययोः पदार्थयोर्नाव्यवधानेनोपस्थितिरिति
भवति तद्व्युदासः । तावन्मात्रं च तत्रैवातिव्याप्तमित्यव्यव-
धानेनेति । अव्यवधानं च परस्परान्वयधीविरोधिपदार्थोपस्थि-
तिव्यवधानाभावः । तेन

“वागर्थाविव सम्पृक्तौ वागर्थप्रतिपत्तये ।

जगतः पितरौ वन्दे पार्वतीपरमेश्वरौ ॥”

इत्यादौ परस्परान्वययोग्ययोः वागर्थाविव सम्पृक्तौ पार्वतीपरमे-
श्वराविति पदार्थयोरव्यवधानेनोपस्थित्यभावेऽपि नाव्याप्तिः ।
नन्वेवमसत्तिज्ञानं हेतुरिति सिद्धान्तविरोधः, पदार्थोपस्थितिज्ञा-
नस्यान्वयबोधाहेतुत्वादिति चेद्, अत्राहुः—अन्वयप्रतियोगि-
नोरुपस्थितिरनेनेति व्युत्पत्त्याव्यवधानेनान्वयप्रतियोग्युपस्थि-
त्यनुकूलतात्पर्यस्यैवासत्तित्वेनाभिमतत्वात् । शुकादिवाक्येऽपि

भगवत्तात्पर्यसत्त्वान्नाव्याप्तिः । न चैवमासत्तिभ्रमस्थलेऽपि भगवत्तात्पर्यसत्त्वादतिव्याप्तिरिति वाच्यम् । तत्रानासन्नत्वव्यवहारेण तदिच्छाया अव्यवहितत्वप्रकारकत्वानवधारणादिति दिक् । वस्तुतस्तु एतादृशतात्पर्यज्ञानस्य प्रकरणादिवद् वाक्यार्थतात्पर्यग्रह एवोपयोगो नान्वयबोधे , वाक्यार्थतात्पर्यग्रहे मत्येतद्विलम्बेनान्वयबोधविलम्बाभावात् । तस्मादव्यवहितान्वयप्रतियोग्युपस्थितिरेवासत्तिः । सा च स्वरूपसत्येव हेतुगिति दिक् ।

ननु प्रत्येकवर्णानुभवजनितसंस्कारैः प्रत्येकवर्णस्मृतिरेव भवति , न वर्णसमुदायात्मक(पद)ज्ञानम् । तदभावाच्च न पदार्थस्मृतिरिति कथमासत्तेरन्वयबोधाङ्गत्वमिति चेद् , न । तत्तद्वर्णानुभवजनितसंस्कारसचिवेनान्तिमवर्णश्रवणेन तावद्वर्णात्मकपदानुभवस्य ततोऽर्थस्मृते^१श्चाविरोधात् । नन्वेवमप्युत्तरेत्तरपदार्थस्मृत्या पूर्वपूर्वपदार्थस्मृतिनाशादेकदा तावत्पदार्थस्मृत्यभावेन तावत्पदार्थसंसर्गबुद्ध्यसंभवेन कथमासत्तेरन्वयबोधाङ्गत्वमिति चेद् , न । तत्तत्पदानुभवजनितसंस्कारैरेकदा तावत्पदस्मृत्या युगपत् तावत्पदार्थापस्थितावन्वयबोधाविरोधात् । नन्वेवमपि त्रिचतुरपदार्थस्मृत्यैवान्तरवाक्यार्थबोधे पुनरप्येवमवा^२त्तरवाक्यान्तरार्थबोधे च जातं तदुभयवाक्यार्थस्मृत्यो महावाक्यार्थबोधसम्भवात् तावत्पदस्मृतिपूर्वकतावत्पदार्थस्मृतिकल्पनं किं

१ 'तेरप्यवि' ख पाठः २. 'मुत्त' ख. पाठः ३ 'त्या वाक्या' क. पाठः ४. 'त्या' ख. पाठः.

मर्थमिति चेद्, न । पदविशेषजन्यपदार्थोपस्थितेरेवान्वयबोधाङ्गत्वात् तथाकल्पनावश्यम्भावात् । यत्र तु श्रीः स्तौदित्येकैकवर्णात्मकमेव पदद्वयं, तत्र प्रथमपदप्रत्यक्षानन्तरं द्वितीयपदप्रत्यक्षम् । ततो विनश्यदविनश्यदवस्थाभ्यां पदानुभवाभ्यां युगपत् पदार्थस्मृतिः । तथा च स्मृत्यान्वयधीसम्भवान्न समूहालम्बनस्मृत्यपेक्षेति दिक् ॥

इत्यासत्तिवादः ।

अथ शब्दाध्याहारवादः ।

ननु यदुक्तं पदविशेषजन्यपदार्थोपस्थितेरेवान्वयबोधाङ्गत्वात् तावत्पदस्मृतिरावश्यकीति, तदयुक्तम् । पदार्थोपस्थितिमात्रस्य लाघवेनान्वयबोधाङ्गत्वात् । अत एव द्वारमित्यादौ न पिधेहीति पदाध्याहारः, किन्तु तदर्थस्यैवाध्याहारः । न चैवं घटः कर्मत्वमानयनं कृतिरित्यत्रापि पदार्थोपस्थितिसत्त्वेनान्वयबोधः स्यादिति वाच्यम् । तावता विभक्तिविशेषसमभिव्याहृतपदाजन्यपदार्थोपस्थितिरन्वयबोधाङ्गमस्तु । तादृशोपस्थितिश्चार्थाध्याहारेऽप्यविकला । न चैतदपेक्षया विभक्तिविशेषसमभिव्याहृतपदजन्यपदार्थोपस्थितेरेव लाघवादन्वयबोधाङ्गत्वं युक्तमिति नार्थाध्याहार इति वाच्यम् । एवमपि विभक्तिविशेषस-

१. 'स्या' ख. पाठः. २. 'मप्र' ख. पाठः. ३. 'ताज' क. पाठः.
४. 'ते' क. पाठः. ५. 'ङ्गत्वम' क. पाठः.

मभिव्याहृतपदत्वेनान्वयानुभावकत्वमङ्गीक्रियताम् । तत एव घटः कर्मत्वमित्यत्रान्वयबोधापत्तिवारणात् । न तु पदविशेषजन्यपदार्थोपस्थितेरप्यन्वयबोधाङ्गत्वं, गौरवात् । पिधेहीत्यत्रापि विभक्तिविशेषसमभिव्याहृतं पिधेहिपदमेवाध्याहृतद्वारापदार्थान्वितस्वार्थानुभावकं, पदानामुपस्थितपदार्थान्तरान्वितस्वार्थानुभावकत्वव्युत्पत्तेः । अत एव गङ्गायां घोष इत्यत्र लाक्षणिकजननानुभावकमिति मते घोषपदस्यैव तीरान्वितस्वार्थानुभावकत्वमिति सिद्धान्तः । न चैवं गङ्गापदे^१ लक्षणा न स्यात्, परम्परयोपस्थितस्यापि तीरस्यान्वयबोधोपपत्तेरिति वाच्यम् । विभक्तेः प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थबोधकत्वव्युत्पत्तेः सप्तम्यर्थाधारत्वान्वयार्थं तत्र लक्षणावश्यकत्वात् । अत एवाकाशे शब्द इत्यत्राकाशपदात् समवायसम्बन्धेनोपस्थितस्य^२प्याकाशस्यान्वयानुभवविषयत्वसम्भवादाकाशपदे शक्तिर्न स्यादित्यपास्तम् । तत्रापि विभक्त्यर्थान्वयार्थं शक्तेरावश्यकत्वात् । न चैवमपि पुष्पेभ्य इत्यत्र स्पृहयतिपदाध्याहार आवश्यकः, स्पृहयतिपदयोग एव चतुर्थ्या अनुशासनेन साधुत्वात् । तदर्थयोगेऽपि साधुत्वे पुष्पेभ्य इच्छतीत्यपि स्यादिति वाच्यम् । तावता क्वचित् साधुत्वार्थं पदाध्याहारेऽप्यन्वयानुभवार्थं^३ न तदपेक्षेत्यन्यत्रार्थाध्याहार एव युक्त इति चेद्, अत्रोच्यते — यदि विभक्त्यादिसमभिव्याहृत पदमेव

१. 'देन ल' ख. पाठ. २. 'त्ति' क पाठ ३ 'स्या का' क पाठ.

४ 'र्थं तदनपे' ख. पाठ..

तन्त्रं, तदा घटमानयनं कृतिरित्यत्राप्यन्वयानुभवः स्यात् ।
 तत्रापि घटमिति विभक्तिविशेषसमभिव्याहतपदस्य सत्त्वात् ।
 अतो विभक्तिविशेषसमभिव्याहतपदविशेषजन्यपदार्थोपस्थिते-
 रप्यन्वयबोधाङ्गत्वमेष्यमिति नार्थाध्याहारः । न चैवं मीमांस-
 केन पिधेहीत्युक्ते नैयायिकस्य द्वारमिति पदाध्याहारो न स्याद्,
 वक्तृतात्पर्यविषयीभूतं पद नेति निश्चयेन तत्कल्पनासम्भवादिति
 वाच्यम् । तत्रापि पिधेहिपदं द्वारान्वयबोधानुकूलोपस्थितिमद-
 मिहितमिति सामान्यतः पदजन्योपस्थितेरनुमानसम्भवात् ।
 समानप्रकारकबाधस्यैव प्रतिबन्धकतया पदजन्योपस्थितित्वप्र-
 कारे (१) सत्यपि सामान्यतस्तदनुमित्यविरोधात् । न चैवमपि
 द्वारादिपदार्थवाचकपदानामनेकत्वेन पदविशेषाध्याहारे माना-
 भाव इति वाच्यम् । संस्कारोद्बोधवशेन कदाचित् कस्यचिदध्या-
 हारेण ततोऽर्थोपस्थित्यविरोधादिति दिक् ॥

इति शब्दाध्याहारवादः ।

अथ तात्पर्यवादः ।

एवं तात्पर्यज्ञानमपि शाब्दबोधे हेतुः । अन्यथा नाना-
 र्थस्थले विनिगमनाभावापाताद्, गङ्गायां घोष इत्यत्र तात्पर्य-
 ग्रहे गङ्गापदमेव लक्षकं न घोषपदमिति लक्षकपदनियमानुपप-
 त्तेश्च । तथा घोषाधारतायोग्यंतीरव्यतिरिक्तनिबिडद्रव्यान्तरल-

१ 'क्तिस' ख पाठ २ 'न शा' ख पाठ ३ 'र्यग्रहणे ग' क
 पाठ. ४ 'ग्यनि' क पाठ.

क्षण्याप्यन्वयानुपपत्तिज्ञान्तेर्लक्ष्यनियमानुपपत्तेश्च । न च तदर्थप्रतीतीच्छयोच्चरितत्वरूप तात्पर्य मौनिल्लोकादौ ग्रहीतुमशक्यमिति वाच्यम् । तदर्थप्रतीतीच्छया प्रतिसन्धीयमानत्वस्यैव तात्पर्यत्वात् । तच्च भगवत्तादृशेच्छाजन्यशुकादिप्रतिसन्धानविषयत्वेन शुकादिवाक्येऽप्यक्षनमिति न तद्ग्रहदौर्भिक्ष्यमिति दिक् ।

नन्वेव यत्र नानार्थस्थले वक्तुरुभयान्वयबोधे तात्पर्य श्रोतुश्चोभयत्र तात्पर्यग्रहः, तत्रोभयान्वयबोधापत्तिः । न चेष्टापत्तिरिति वाच्यम् । सकृदुच्चरितस्य शब्दस्य सकृदर्धेऽप्यायकत्वव्युत्पत्तेः, एक पदमेकैकनर्थमवानुभावगतीति व्याप्तेश्च । न च पुष्पवृक्षादिपदे व्युत्पत्तिव्याप्त्योर्व्यभिचार इति वाच्यम् । एकशक्त्यानेकापस्थापकपदातिरिक्तस्थले तथापि व्यभिचारभावाद्, इति चेद्, अत्र प्राञ्चः— उक्तव्युत्पत्तिव्याप्तिरूपविशेषदर्शनाच्च वक्तुस्तथा तात्पर्य, न वा श्रोतुस्तथा तात्पर्यज्ञानमित्याहुः । तदयुक्तम् । विशेषदर्शनशून्यस्थलेऽस्य वक्तुः श्रोतुश्च तथा तात्पर्यस्य तज्ज्ञानस्य च सम्भवाद्भूतौभयान्वयबोधस्यानिवार्यत्वाद्, गङ्गाया भयबोधावित्यत्र नभगान्वयबोधे विनिगमनाविरहेणोभयान्वयबोधस्य युगसद्वृत्तिकार्यतया व्युत्पत्तिव्याप्त्योरनिर्द्वैतश्च । तस्मादुभयतात्पर्यग्रह उभयान्वयबोधो नानिष्ट इति नव्याः ॥

इति तात्पर्यवादः ।

अथ गव्ढानित्यत्ववादः ।

नन्वेवमपि^१ न वक्तृतात्पर्याधीनं सर्वत्र शब्दप्रामाण्यम् ।
वेदस्य नित्यत्वेन तत्र वक्तुरभावात् । न च तस्य नित्यत्वमसि-
द्धं, वर्णानामनित्यत्वेन तत्समुदायात्मकवेदस्याप्यनित्यत्वादिति
वाच्यम् । स एवायं गकार इति प्रत्यभिज्ञया गकारादेस्ताव-
त्कालावस्थानसिद्धौ तन्नाशकाभावेन नित्यत्वसिद्धेः । तदुक्तं —
'तावत्कालैस्थितं चैनं कः पश्चान्नाशयिष्यती'ति । न चैयं प्र-
त्यभिज्ञा तज्जातीयैर्व्यविषयिणीति वाच्यम् । व्यक्त्यभेदविषयत्वे
बाधकाभावात् । न च गकार उत्पन्न इत्याद्युत्पत्तिविनाशप्रत्यय
एव बाधक इति वाच्यम् । उत्पादादिप्रतीतेर्व्यञ्जकध्वन्याद्युत्पा-
दाद्यारोपरूपत्वात् । न च प्रत्यभिज्ञायास्तज्जातीयाभेदविषयत्व-
मुत्पादादिप्रतीतेरप्युत्पादादिविषयत्वमित्युभयोरनारोपरूपत्वे स-
म्भवत्युत्पादादिप्रतीतेरारोपरूपत्वकल्पनमयुक्तमिति वाच्यम् ।
तर्ह्युत्पादादिप्रत्ययस्य परस्परग्या व्यञ्जकोत्पादादिविषयत्वमस्तु,
तावताप्युभयप्रज्ञात्वसिद्धेः । तस्माद् वर्णा नित्या इति वेदे
वक्तुरभावान्न वक्तृतात्पर्याधीनं सर्वत्र शब्दप्रामाण्यमिति चेद्,
न । एवमपि विनिगमनाविरहाच्च वर्णानां नित्यत्वमिद्धिः ।
प्रत्युतोत्पादादिप्रत्ययस्य परस्परग्या ध्वन्याद्युत्पादादिविषयकत्वे

१ 'पि व' क पाठ २ 'ल' क पाठ ३ 'चैय प्र' क पाठ
४. 'यवि' ख पाठ ५. 'म् । वर्गाभे' क पाठ. ६ 'ते ह्युत्पा' ग्व
पाठ. ७. 'ट' क पाठ

परस्पराद्यदकतया ध्वन्यादेरपि तत्प्रतीतिविषयत्वं कल्प्यम् । प्रत्यभिज्ञायास्तु तज्जातीयाभेदविषयत्वे च गत्वं गकारोऽभेदश्च विषय इति नातिरिक्तविषयकल्पनम् । नचैव विषयभेदाभावे कचित् सोऽयमिति , क्वचिच्च तज्जातीयोऽयमिति धीरित्यत्र किं नियामकमिति वाच्यम् । यत्र जातेः स्वरूपेण प्रतीतिस्तत्र सोऽयमिति धीः , यत्र तु जातित्वप्रकारकतत्प्रतीतिस्तत्र तज्जातीयोऽयमिति धीरिति गृहाण । किञ्च , सैवेयं गुंर्जगीति प्रत्यभिज्ञाया ध्वनिरपि नित्यः स्यात् । यदि च तदुत्पादादिप्रत्ययस्य तद्व्यञ्जक्यत्वाद्युत्पादादिविषयकत्वकल्पने गौरवात् सा प्रत्यभिज्ञा तज्जातीयत्वविषया , तदा प्रकृतेऽपि दीयता दृष्टिः । अपिच तारत्वमन्दत्वरूपविरुद्धजातिमत्त्वमेकस्य गकारस्य न सम्भवतीति प्रत्यभिज्ञायाम्तज्जातीयत्वविषयकत्वकल्पनमेव युक्तम् ।

ननु तारत्वमन्दत्वे न जाती , गत्वादिना साङ्कर्यप्रसङ्गात् । किन्तूपाधी । उपाध्योश्च परस्परपरिहारेण वर्तमानयोरपि भूतत्वमूर्तत्वयोरिवैकत्र समावेशो न विरुद्ध इति चेद् , न । उत्कर्षापकर्षरूपतया तारत्वमन्दत्वयोरजातित्वसिद्धौ साङ्कर्यपरिहाय गत्वादिव्याप्ययोस्तयोर्नानात्वकल्पनात् । नचैवमनुगम इति वाच्यम् । सजातीयसाक्षात्कारप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वेन तारत्वस्य , सजातीयमाक्षात्कारप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वेन

१ त्वेऽपि ग' ख पाठ २ क्त' क पाठ ३ 'यत्वक' क पाठ
४ कौ' ख पाठ ५ 'तत्तदु' ख पाठ ६ 'काद्यु' क पाठ
७ 'नागौ' ख.पाठः ८ 'स' क पाठ

मन्दत्वस्य चानुगमात् । एतेन तारत्वादेर्जातित्वेऽस्मादयं तार
इति सावधिकत्व न स्यादित्यपास्तं, तादृशोपाधेरेव सावधिक-
त्वान् । किं बहुना, मध्यमगकारे पूर्वगकारापेक्षया तारत्वमुत्त-
रगकारापेक्षया च मन्दत्वमनुभूयते । तथाच पूर्वापरगकारयो-
र्मध्यमगकारस्य चैक्ये स्वस्मिन् स्वप्रतियोगिकयोस्तारत्वमन्द-
त्वयोर्विरोधाद् गकारभेदोऽवश्यं वाच्यः । तथा प्रतिपुरुषं गका-
रादिवैलक्षण्यमनुभवमिदम् । अन्यथा देवदत्ताद्यनुत्तान शब्द-
विशेषान्न स्यात् । अतः प्रतिपुरुषं गकारभेदोऽङ्गीकार्यः । न चैव
प्रतिपुरुषं गकारभेदे देवदत्तप्रभवत्वानुभाषणजातिं विना गत्व-
स्य पुरुषान्तरगकारे वृत्तेः, गत्व च विना तादृशजातेर्देवदत्त-
घकारे वृत्तेर्द्वयोश्च देवदत्तगकारे समावेशाज्जातिमाङ्ग्यं न्नादिति
वाच्यम् । प्रतिपुरुषं गत्वादिजातेरपि नानात्वकल्पनादिति
दिक् । तस्माद् वर्णानामनित्यतया वेदम्याप्यनित्यत्वात् तत्रापि
वक्तृतात्पर्याधीनमेव प्रामाण्यमिति वेदतात्पर्याश्रयतयापि भगव-
त्सिद्धिरिति दिक् ॥

इति शब्दानि अवबोध ।

अथ वेदपौरुषेयत्ववादः ।

नन्वेवमस्तु वक्तृतात्पर्याधीनं वेदप्रामाण्यम् । तथापि
नेश्वरसिद्धिः । तात्पर्यं हि तत्प्रतीतीच्छयोच्चग्नित्वम् । ततश्च

पूर्वपूर्वाध्यापकोच्चारणादेवोत्तरोत्तरवेदप्रानाप्यसिद्धेः किमीश्वरेण ।
न चैवमर्थानगिज्ञाध्यापकोच्चारिताद् वेदोदर्थप्रत्ययो न स्यादिति
वाच्यम् । अर्थज्ञानवद्व्यासाद्युच्चारितजातीयत्वेन तत्राप्यर्थप्रती-
त्युपपत्तेः । अन्यथा तत्राप्यगतेः । इदानीन्तनवेदस्येश्वरानुच्चा-
रितत्वादिति चेद्, न । तदर्थप्रतीतीच्छाजन्यनुच्चारणमेव ता-
त्पर्यं, लाघवात् । मूर्खाध्यापकवेदोच्चारणैर्गपि तदर्थप्रतीतिविष-
यकभगवद्विच्छाजन्यमेवेति नान्यन्मते तत्रार्थज्ञानानुपपत्तिः ।
भवन्मते तु तदनुपपत्तिरहितार्थसिद्धिर्तापि भगवानङ्गीकार्यः ।
किञ्च, 'वेदाः पौरुषाः, बानध्वाद्, भारतादिवाक्यवदि'त्यनुमा-
नादपि भगवत्सिद्धिः । न तत्राप्रयोजकत्वम् । पौरुषेयत्वे तत्तद्वा-
क्यत्वस्याननुगततया त्रयोजकत्वासम्भवेन सामान्यतयानुगत-
त्वाच्च वादयत्वस्यैव प्रयोजकत्वात् । अतः सर्वज्ञमीश्वरं वि-
नास्मदादिनिर्गतार्थान्तरगमम्भवाद् भगवत्सिद्धिः ।

ननु किमत्र पक्षतावच्छेदकम् । वेदत्वमेवेति चेद्, न
तावद् वेदत्वं जातिः । वेदोत्तप्रभवत्वानुमापकजात्यादिना
सङ्कगपत्तेः । नाप्यदृष्टार्थकशब्दत्वम् । स्मृत्यादावतिव्याप्तेः ।
किञ्च, किमत्र माध्यमम् । पुरुषोच्चारितत्वं चेद्, वेदाध्याप-
केनार्थान्तरम् । स्वतन्त्रपुरुषोच्चारितत्वं यदि, तदा पठ्यमा-

- १ 'च' न पाठ २ 'दार्' क पाठ ३ 'च' क पाठ ४
'च' क पाठ ५ 'न त' न पाठ ६ 'स्मि' क पाठ ७ 'या'
ख पाठ ८ 'यस्ये' क पाठ ९ 'च' स पाठ १० 'त्व वे'
ख पाठ ११ 'द, ज यावता' क पाठ

नभारते व्यभिचारोऽशतो बाधश्च । नापि स्वतन्त्रपुरुषोच्चारितजातीयत्वम् । (तदा) वाक्यत्वेन लौकिकशब्दसाजात्यमादाय सिद्धसाधनमर्थान्तरं वा । स्वातन्त्र्यानिरुक्तेश्च नैतदनुमानादीश्वरसिद्धिरिति चेद्, अत्र मणिकृतः — शब्दतदुपजीविप्रमाणातिरिक्तप्रमाणजन्यप्रमित्यविषयार्थकत्वे सति शब्दजन्यवाक्यार्थज्ञानाजन्यप्रमाणशब्दत्व वेदत्वम् । तदेव पक्षतावच्छेदकम् । सजातीयोच्चारणानपेक्षोच्चारितजातीयत्व साध्यम् । तच्च पठ्यमानभारतादावप्यस्तीति न व्यभिचारः । साजात्यं च समानानुपूर्वीकत्वेन विवक्षितम् । अतो न सिद्धसाधनादिकमित्याहुः । अत्र शब्दः साक्षात् परम्परया वा शब्दोपजीवि चे यत् प्रमाणं तदतिरिक्तं यत् प्रमाणं तज्जन्या या प्रमितिः तदविषयार्थकत्वे सतीति सत्यन्तार्थः । तत्र वेदरूपप्रमाणजन्यप्रमितिविषयार्थकतया 'यागः स्वर्गसाधनमि'त्यनुमानजन्यानुमितिविषयार्थकतया चासम्भवः स्यात् । अत उक्त शब्दतदुपजीविप्रमाणातिरिक्तेति । उक्तानुमानस्य पक्षादिज्ञानार्थं शब्दोपजीवित्वेन शब्दोपजीविप्रमाणजन्यप्रमितिविषयार्थकत्वेऽपि तदनुपजीविप्रत्यक्षादिप्रमाणजन्यप्रमित्यविषयार्थकतया वेदस्य नासम्भवः । तथा वेदरूपशब्दप्रमाणजन्यप्रमितिविषयार्थकत्वेऽपि शब्दातिरिक्तप्रमाणजन्यप्रमित्यविषयार्थकतया च नासम्भवः ।

ननु प्रमितिपदं स्वजन्यज्ञानानतिरिक्तविषयकज्ञानपरमिति वक्ष्यते । ततश्च 'ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेते'ति वाक्य-

१ 'च' ख पाठ २ 'न्य' क पाठ ३ 'व' क पाठ ४

'च प्र' क पाठ ५ 'या ना' क पाठ, ६ 'वदादति' क पाठ

जन्यज्ञाने स्वर्गसाधनत्वमात्रं प्रकारः । उक्तानुमानजन्यानुमितौ तु स्वर्गसाधनत्वस्य माध्यतयानुमितेर्व्यापकतावच्छेदकप्रकारकत्वनियमेन स्वर्गसाधनत्वत्वमपि प्रकार इति तादृशानुमितेः स्वजन्यज्ञानातिरिक्तविषयकत्वेन स्वजन्यज्ञानातिरिक्तविषयकतादृशानुमितिविषयार्थकत्वेऽपि स्वजन्यज्ञानानतिरिक्तविषयकज्ञानविषयार्थकत्वमस्तीत्यसम्भवाभावात् तदुपजीव्यतिरिक्तत्वविशेषणमयुक्तमिति चेद्, न । तथापि साध्यसाधनभावसम्बन्धेन यागस्यापि स्वर्गसम्बन्धित्वाद् 'यागः स्वर्गवानि'ति यत्र साध्यते, तत्रानुमितेः स्वजन्यज्ञानानतिरिक्तविषयतया तादृशानुमितिविषयार्थकत्वेनासम्भववारणाय तद्विशेषणावश्यंभावात् ।

नन्वेवमपि चैत्रशब्दं श्रुत्वा प्रयुक्ते 'चैत्रैः शब्दायत' इति वाक्येऽतिव्याप्तिः । तत्र वाक्ये चैत्रशब्दस्य स्वसाक्षात्कारद्वारोपजीव्यत्वेन शब्दोपजीवितादृशवाक्यरूपप्रमाणजन्यप्रमितिविषयार्थकत्वेऽपि जडज्ञानुपजीविप्रमाणजन्यप्रमित्यविषयार्थकत्वमत्राच्छब्दजन्यज्ञानजन्यत्वेऽपि शब्दजन्यवाक्यार्थज्ञानाजन्यप्रमाणशब्दत्वरूपोत्तरदलस्यापि सत्त्वादिति चेद्, न । शब्दजन्यवाक्यार्थज्ञानोपजीवित्वस्यैव शब्दोपजीविपदेन विवक्षितत्वात् । तादृशवाक्यस्य शब्दोपजीवित्वेऽपि शब्दजन्यवाक्यार्थ-

१ 'तु स्वर्गसाधनत्वम' क पाठ २ 'नानि' क पाठ ३ 'न' क पाठ ४ 'त्रश' क पाठ ५ 'त्र चै' ख पाठ . ६ 'र्थत्वे' क पाठ . ७. 'ब्दजा' क पाठ .

ज्ञानानुपजीवित्वेन शब्दोपजीव्यतिरिक्तं प्रमाणं तदेव वाक्यं,
तज्जन्यप्रमितिविषयार्थकत्वेन सत्यन्ताभावाच्च तत्रातिव्याप्तिः ।

नन्वेवमपि चैत्रवाक्यादर्थं प्रतीत्य 'चैत्रवाक्यादमुमर्थं
प्रत्येमी'ति प्रयुक्ते तस्मिन् वाक्येऽतिव्याप्तिः । तस्य वाक्यस्य
शब्दजन्यवाक्यार्थज्ञानसापेक्षत्वेन शब्दोपजीवितया शब्दोप-
जीवितादृशवाक्यरूपप्रमाणजन्यप्रमितिविषयार्थकत्वेऽपि शब्दा-
नुपजीविप्रमाणजन्यप्रमि विषयार्थकत्वात् । न चैवमपि शब्द-
जन्यवाक्यार्थज्ञानजन्यत्वरूपोत्तरदलाभावाच्चातिव्याप्तिरिति वा-
च्यम् । तत्र च शब्दजन्यवाक्यार्थज्ञानस्य स्वानुव्यवमायद्वारा
जनकत्वेऽपि साक्षाज्जनकत्वाभावेन तादृशवाक्यार्थज्ञानजन्य-
त्वस्यापि सत्त्वादिति चेद्, न । स्वजन्यज्ञानान्धूतविषयकशब्द-
जन्यवाक्यार्थज्ञानसापेक्षत्वे शब्दोपजीवितिरिति विवक्षितम् ।
चैत्रवाक्यादमुमर्थं जानामीति वाक्यस्य चैत्रवाक्यार्थज्ञानसापेक्ष-
त्वेऽपि चैत्रवाक्यार्थज्ञानस्य स्वजन्यज्ञानविषयीभू-
तवाक्यार्थज्ञानविषयकतया स्वजन्यज्ञानान्धूतविषयकशब्दज-
न्यज्ञानसापेक्षत्वाभावेन विवक्षितशब्दोपजीव्यतिरिक्तं प्रमाणं
तदेव वाक्यं, तज्जन्यप्रमितिविषयार्थकत्वेन सत्यन्ताभावाच्च
तत्रातिव्याप्तिः ।

१ 'जीवनाच्छब्दो' क पाठ २ 'वाक्यजन्य' क पाठ ३ 'दमुमर्थ'
क. पाठ ४ 'क्ते वा' क पाठ ५ 'नाज' ख पाठ ६ 'चै-
त्रग' क पाठ ७ 'स्वान्धू' क पाठ ८ 'त्यहि ज' रा पाठ
९. 'ति' ख पाठ १०. 'जवा' ख पाठ

नन्वेवं यागेतराजन्यस्वर्गो यागजन्यः तदितराजन्यत्वे सति जन्यत्वादित्यनुमानजन्यानुमितिविषयार्थकत्वाद् वेदस्यासम्भवः । तत्रानुमितौ वेदवाक्यज यज्ञानाविषयस्यापि पक्षतावच्छेदकस्य विषयतया स्वजन्यज्ञानव्यूनाविषयकशब्दजन्यज्ञानसापेक्षत्वेऽपि लिङ्गपरामर्शस्य, स्वजन्यज्ञानजन्यविषयकशब्दजन्यज्ञानसापेक्षत्वाभावेन विनिरास्यतन्मतेऽजीव्यतिरिक्तं प्रमाणं स एव लिङ्गपरामर्श इति तस्य यागेतिविगयार्थकत्वेन वेदस्यासम्भव इति चेद्, न । अपि तिराजन्य स्वजन्यज्ञानानतिरिक्तविषयकज्ञानपरतया वक्ष्यमाणत्वजोपादुहितेः शब्दानुपजीविप्रमाणजन्यत्वेऽपि वेदजन्यप्रमित्यतिरिक्तविषयार्थ(य)-कत्वाभावेन विवक्षितप्रमित्यविषयार्थकत्वसत्त्वज्ञासम्भवः ।

केचित्तु — शब्दपदं यथाश्रुतमेव । ज चेवं चैत्रः शब्दायत इत्यत्रातिव्याप्तिः । उत्तरदले वाक्यार्थपदजविवक्षितमिति वक्ष्यमाणतया शब्दजन्यज्ञानज ये हरिन् वाक्य उत्तरदलाभावादेवातिव्याप्त्यभावात् । चैत्रमान्याहुर्नर्थ जानामीति वाक्यस्यापि परस्परया शब्दजन्यज्ञानजन्यतया तत्राप्युत्तरदलाभावादेवातिव्याप्त्यनवकाशादित्याहुः ।

प्रथमप्रमाणपदं च शब्दोपजीविपदस्य यथाश्रुतपरत्वे वेदवाक्यार्थज्ञानजन्यहविराद्युपादानगोचरप्रवृत्तिसाध्यादृष्टविशे-

१ 'कार्थत्वप' क पाठ २ 'देवा' ग पाठ ३ 'प्रमा' क पाठ.. ४. 'रूपशब्दज' क पाठ

षजन्यतया चक्षुरादेरपि परम्परया शब्दोपजीवकतया शब्दोप-
जीविचक्षुरादिजन्यप्रमितिविषयार्थकत्वेऽपि लौकिकवाक्यस्य त-
दुपजीव्यतिरिक्तप्रमितिविषयार्थकत्वाभावादतिव्याप्तिः स्यादित्य-
त उक्तम् । ततश्च यस्य प्रमाणस्य शब्दमूलकत्वं प्रामाण्यव्य-
वस्थापकं , तदेव शब्दोपजीवीति लभ्यते । यागः स्वर्गसाधन-
मित्यनुमानस्य वेदमूलकत्वेनैव प्रामाण्यावधारणम् । अन्यथा
चैत्यवन्दनं स्वर्गसाधनमित्यनुमानतुल्यतापत्तेः । चक्षुरादेस्त्वन्व-
यव्यतिरेकादिनैव प्रमाजनकत्वमवधार्यत इति न शब्दप्रामा-
ण्याधीन प्रामाण्यमिति शब्दोपजीव्यतिरिक्ततया तज्जन्यप्रमि-
तिविषयार्थकतया लौकिकवाक्यस्य न तत्रातिव्याप्तिः । एतेन
'स्वजन्यज्ञानान्यूनविषयशब्दजन्यवाक्यार्थज्ञानसापेक्षत्वरूपश-
ब्दोपजीवित्वस्य चक्षुरादावभावेन चक्षुरादिजन्यप्रमितिविषयार्थ-
के लौकिकवाक्येऽतिव्याप्त्यभावेन प्रमाणपदस्य तथा विवक्षा
न युक्ता । न च प्रमाणपदस्योक्तविवक्षापक्षे शब्दोपजीविपदं
यथाश्रुतमेव , चैत्रवाक्याप्रामाण्येऽपि चैत्रवाक्यादमुमर्थं जाना-
मीति वाक्यस्य भ्रमप्रमासाधारणचैत्रवाक्यार्थज्ञानबोधकस्य प्रा-
माण्यसम्भवेन प्रामाण्यार्थं तदनुपजीवनेनातिव्याप्त्यभावादिति
वाच्यम् । तथापि चैत्रवाक्यादयमर्थः प्रमीयत इति वाक्येऽति
व्याप्तेरपरिहारेण तादृशविवक्षाया आवश्यकत्वादि'ति नव्योक्तै-
मपास्तम् । तादृशवाक्ये सत्यन्तसत्त्वेऽपि शब्दजन्यवाक्यार्थ-
ज्ञानाजन्यत्वरूपोत्तरदलाभावेन तत्रातिव्याप्त्यभावादित्याहुः ।

शब्दोपजीविपदस्य स्वजन्यज्ञानान्यूनविषयकेत्यादिविवक्षायां तु प्रथमप्रमाणपद स्वरूपकीर्तनपरमिति दिक् ।

अदृष्टादिभिरपि तादृशैर्वेदार्थप्रमाजननादसम्भव इत्यत उक्तं द्वितीयप्रमाणपदम् । न चैवमपि मनसा वेदार्थप्रमाजननादसम्भव इति वाच्यम् । प्रमाणपदस्यासाधारणप्रमाणपरत्वाद्, वेदजन्यवाक्यार्थज्ञानजनने मनसः सहकारित्वेऽप्यसाधारणप्रमाणत्वाभावात्नासम्भवः । न चैवमहं वेदार्थं जानामीत्यनुव्यवसाये मनस इन्द्रियत्वेनापि जनकतया साधारण्याभावाद् वेदस्य तादृशानुव्यवसायविषयार्थकत्वेनासम्भव इति वाच्यम् । तादृशानुव्यवसायजनने शब्दजन्यवाक्यार्थज्ञानसापेक्षत्वेन मनसः शब्दोपजीव्यतिरिक्तत्वाभावात्, तादृशानुव्यवसाये वेदार्थज्ञानस्यापि विषयतया वेदजन्यवाक्यार्थज्ञानातिरिक्तार्थविषयकत्वेन विवक्षणीयप्रमितित्वाभावाच्च, तादृशानुव्यवसायविषयार्थकत्वेऽपि वेदस्य नासम्भवः । प्रमितिपदं च स्वजन्यज्ञानानतिरिक्तविषयकज्ञानपरम् । तेन प्रमेयत्वं सामान्यप्रत्यासत्तिजन्यप्रमिति-विषयतया योगजधर्मसहकृतमनोजन्यप्रमिति-विषयतया च वेदार्थस्य नासम्भवः । तादृशप्रमित्योर्वेदजन्यज्ञानातिरिक्तविषयकतया तादृशप्रमिति-विषयार्थकत्वेऽपि विवक्षितप्रमित्यविषयार्थकत्वं सत्त्वात् । न चैवमप्यप्रसिद्धिः, वेदजन्यज्ञानानतिरिक्तविषयकज्ञानस्य शब्दतदुपजीविप्रमाणातिरिक्तप्रमाणाजन्यत्वादि-

१ 'नस' ख. पाठ २ 'पि' ख. पाठ ३ 'यत' ख. पाठ .

४. 'त्वात्' ख. पाठ . ५. 'यज्ञा' क. पाठः.

ति वाच्यम् । तादृशप्रमाणजन्यस्वजन्यज्ञानानतिरिक्तार्थविषयकज्ञानविषयार्थकं लौकिकवाक्यजातं प्रसिद्धं, तदन्यत्वे सतीत्यर्थात् । यदि च देवताप्रसादादिना कस्यचिद् वेदार्थमात्रविषयकं ज्ञानं मनसा जन्यते, तदा तद्विषयार्थकत्वमादायासम्भववारणाय द्वितीयप्रमाणापदं मनोव्यतिरिक्तप्रमाणपर बोध्यम् । अर्थपदं च तात्पर्यविषयीभूतार्थपरम् । तेन दृष्टार्थवेदभागे नाव्यातिः, सहस्रशास्त्रस्यापि वेदस्यापूर्वं एव तात्पर्यात् । सत्यन्तमदृष्टार्थकस्मृत्यावतिव्याप्तम् । अत उक्तं शब्दजन्येत्यादि ।

ननु जन्यज्ञानजन्यप्रमाणशब्दत्वमित्येतावतैव स्मृत्यतिव्यातिनिरासेन शब्दपदं व्यर्थम् । न चैवमजन्यज्ञानाप्रसिद्ध्या परमते जन्यपदव्यावर्त्याप्रसिद्ध्यापत्तिरिति वाच्यम् । अस्य पौरुषेयत्वानुमाने पक्षतावच्छेदकनिर्वचनत्वेन तत्रोपरञ्जकस्यापि जन्यपदस्य दानाविरोधात् । अतः शब्दपदमनर्थकमिति चेद्, न । नञ्ब्रूवत्यासेन शब्दाजन्यवाक्यार्थज्ञानजन्यत्वमुत्तरखण्डार्थ इति वक्ष्यते । तत्र शब्दपदानावे परस्याजन्यज्ञानाप्रसिद्धेः शब्दपदावैयर्थ्यात् । वादार्थपदं तूपरञ्जकमात्रम् । अयोग्यशब्दे तादृशप्रमाणजन्यप्रमित्यविषयार्थकत्वेन सत्यन्तस्यापि सत्त्वादतिव्याप्तिवारणाय चरमप्रमाणपदम् । वेदार्थानुमापकलिङ्गपरामर्शोऽतिव्याप्तिवारणाय चरमशब्दपदम् । न च स्वर्गो यागजन्य इत्यनुमानस्य शब्दजन्यवाक्यार्थज्ञानजन्यत्वेन तत्र

नातिव्याप्तिरिति वाच्यम् । तथापि सुखदुःखादिकं विचित्रकारणजन्यं विचित्रकार्यत्वादित्यनुमाने परिशेषाद् धर्माधर्मसाधकेऽतिव्याप्तिवारणाय शब्दपदावश्यम्भावात् । नन्वेवमप्यर्थज्ञानवदध्यापकोच्चारितवेदेऽव्याप्तिः, तस्य शब्दजन्यवाक्यार्थज्ञानजन्यत्वात् । न च तादृशशब्दजातीयत्वं विवक्षितं, साजात्यं चानुपूर्व्येति नातिप्रसङ्ग इति वाच्यम् । तथापि व्युत्क्रमेण शुकोच्चारिते वेदवाक्येऽतिव्याप्तिः । न च नञ्व्यत्यासेन शब्दाजन्यवाक्यार्थज्ञानजन्यत्वं विवक्षितमिति वाच्यम् । शुकवाक्यस्यापि परमेश्वरतादृशवाक्यार्थज्ञानजन्यतयातिव्याप्तितादवस्थ्यादिति चेद्, न । शब्दाजन्यवाक्यार्थज्ञानवत्कण्ठताल्वाद्युच्चारितप्रमाणजातीयत्वस्य विवक्षितत्वात् । एवञ्च शब्दाजन्यवाक्यार्थज्ञानं यद्यपि भगवतोऽस्ति, तथापि शुकेन व्युत्क्रमोच्चारितं वेदवाक्यं न तादृशवाक्यार्थज्ञानवद्भगवत्कण्ठताल्वाद्युच्चारितम् । यद्यपि शुकस्य कण्ठताल्वादिनोच्चारितं, तथापि न शुकस्य वाक्यार्थज्ञानवत्त्वमिति न तत्रातिव्याप्तिः । वेदसमानानुपूर्विकं तु वेदवाक्यं सङ्ग्राह्यमेव । लीलापरिगृहीतविग्रहतादृशवाक्यार्थज्ञानवद्भगवत्कण्ठताल्वाद्युच्चारितसमानानुपूर्विकत्वात् । अत एव पठ्यमानवेदेऽपि नाव्याप्तिः । स्मृतावतिव्याप्तिवारणाय शब्दाजन्येति । यदि चैवमपि देवताप्रसादलब्धवेदार्थज्ञानवत्प्रणीतस्मृ-

१. 'च्च' ख. पाठ. २. 'च्च' ख. पाठ. ३. 'त' क. पाठः.
४. 'क्य ता' क. पाठ. ५. 'च्च' ख. पाठः ६. 'द्युच्च' क. पाठ. ७.
'वत्क' क. पाठः.

तावतिव्याप्तिः, तदा देवताप्रसादाजन्यत्वेनापि वाक्यार्थज्ञानं विशेषणीयम् । यदि च वेदातिरिक्तमपि भगवत्कृतं सङ्केतग्राहक-
मङ्गीक्रियते, तदा तदन्यत्वेनापि विशेषणीयम् ।

वस्तुतस्तु पक्षतावच्छेदकातिप्रसक्तिर्न दोषाय, सङ्केत-
ग्राहकवाक्यस्यापि पक्षत्वेऽशतः सिद्धसाधनाद्यनवकाशात् । न
च वाक्यमात्रं पक्षीक्रियताम् । मणिकृन्मतेऽशतः सिद्धसाधनत्व-
स्यादोषत्वादिति वाच्यम् । सम्प्रदायमतेनैतदनुमानस्योक्तत्वा-
दिति दिक् ।

नन्वेवमपि वाक्यत्वहेतोर्लाघवादुच्चारितत्वमात्रं व्यापकं,
न तु स्वतन्त्रपुरुषोच्चारितत्वम् । ततश्चाध्यापकोच्चारणमूलकत्व-
मेव सिध्यति । न तु भगवदुच्चारितत्वमिति कथं भगवत्सिद्धि-
रिति चेद्, न । लौकिकवाक्यजन्यज्ञाने कदाचिर्देनाश्वासः,
वेदवाक्यजन्यज्ञाने तु न कदाप्यनाश्वास इत्युभयसिद्धम् । तच्च
लौकिकवाक्याद् वेदवाक्यस्य किञ्चिद्वैलक्षण्यं विना न सम्भवति ।
तच्च वैलक्षण्यं नित्यत्वेन, दोषाजन्यतया, नित्यज्ञानवत्प्रणीततया
वा वाच्यम् । तत्राद्यः पक्षो न सम्भवति, वर्णानामनित्यत्वप्र-
तिपादनात् । अतः सजातीयोच्चारणानपेक्षनित्यज्ञानवदुच्चारित-
त्वेनैव वेदानां तज्जन्यज्ञाने न कदाप्यनाश्वास इत्युपेयमिति
सर्वज्ञभगवत्सिद्धिरप्रत्यूहा । न च मन्वादिस्मृतिष्विव नित्यज्ञा-
नवदजन्यत्वेऽपि वेदेष्वनाश्वासः किं न स्यादिति वाच्यम् । म-
न्वादिष्वपि सर्वज्ञभगवत्प्रणीतवेदमूलकत्वनिश्चयादेव । अतः

१. 'दाद्यज' ख पाठ. २ 'तादिग्रा' ख. पाठ.. ३ 'ग्रहवा' क.
पाठः. ४. 'नाश्वा' ख पाठ.. ५. 'वक्तव्यम्' ख. पाठ. ६ 'त्वापा'
क. पाठ..

एवाधुनिकसङ्ग्रहलिखितेषु केषुचिद् वाक्येषु श्रुतिमूलकत्वानि-
श्रयात् कदाचिदनाश्वासः । तस्माद् भगवत्प्रणीतश्रुतिमूलकत-
यैव स्मृतिष्वाश्वास इति नित्यज्ञानाश्रयो भगवानङ्गीकार्य इति
दिक् ॥

इति वेदपौरुषेयत्ववादः ।

अथाच्छिन्नशाखावादः ।

एवं स्मृतेर्वेदमूलतयैव प्रामाण्यमित्युक्तम् । तत्र कासा-
ञ्चित् स्मृतीना मूलभूता श्रुतिः प्रत्यक्षतो नोपलभ्यते । सा किं
श्रुतिर्नित्यानुमेया , किं वा स्मृतिप्रणयनकाले प्रत्यक्षा सतीदानी-
मुच्छिन्नेति विवादे प्राभाकराः — काण्वमाध्यन्दिनतैत्तिरीयादि-
भेदेनानेकासु शाखासु तत्तदध्यापकपरम्परया स्वरमात्रेणापि
श्रेषरहिततया प्रतायमानासु काष्ठाञ्चिच्छाखानां स्वरूपत एवो-
च्छेदोक्तिरयुक्ता । ततश्च प्रत्यक्षवेदमूलकत्वेन वेदमूलकत्वेन
चोभयसिद्धस्मृतिभिन्ना स्मृतिर्वेदमूला , अदृष्टार्थकस्मृतित्वात् ,
प्रत्यक्षवेदमूलकस्मृतिवदित्यनुमानेन वेदमूलकत्वं सिध्यद् विद्य-
मानस्यैव वेदस्य स्वार्थानुभवजननद्वारा मूलत्वं स(म्भ-
म्भा)व(य)ति , न तूच्छिन्नस्येति परिशेषान्नित्यानुमेयवेदमूलक-
त्वमादायैव सिध्यति । अत्र च 'वैसर्जनीयं वासोऽध्वर्यवे (द)-

दाती'त्यादिलोभमूलकस्मृतौ बाधवारणाय वेदामूलकत्वेनेत्यादि । अंशतः सिद्धसाधनवारणाय प्रत्यक्षवेदमूलकभिन्नत्वविशेषणम् । एवं नित्यानुमेयवेदसिद्धौ तस्य त्वदभिमतेश्वरकर्तृकत्वासम्भवाद् वेदान्तरस्यापि तद्वन्न तत्कर्तृकत्वमिति वेदकर्तृतया नेश्वरसिद्धिः । नन्वानुपूर्वीविशेषविशिष्टतया ज्ञातस्यैव पदस्य स्वार्थोपस्थितिद्वारानुभावकत्वम् । अन्यथा नदी दीनेत्यादावर्थविशेषप्रतीतिर्न स्यात् । अतो नित्यानुमेयत्वे वेदस्य कथं ततोऽर्थविशेषप्रतीतिः, आनुपूर्व्या ज्ञातुमशक्यत्वादिति चेद्, न । घटकलशादिपदानां घटान्वयानुभावकत्वं न घटकलशादिपदत्वेन । अननुगतत्वात् । किन्तु तदर्थज्ञापकत्वेन ज्ञाततया, अनुगतत्वात् सामान्यत्वाच्च । अत एव किमृषभपदं वृषभपदं वानेनोच्चारितमिति सन्देहेऽपि पुंगवरूपार्थज्ञापकं पदमनेनोच्चारितमिति निश्चयादन्वयधीः । न चैवमानुपूर्वीज्ञानस्यानुपयोग इति वाच्यम् । तस्यापि तदर्थज्ञापकत्वज्ञान एवोपयोगात् । न केवलं शाब्दस्थले तदर्थज्ञापकत्वज्ञानादर्थधीः, अपि तु ज्ञायमानकैरणमात्रे । अत एवालोकत्वधूमत्वसंशयेऽपि वह्निव्याप्यत्वज्ञानादनुमितिः । न चैवं कदाप्यनुच्चारितस्य कथं वाक्यत्वमिति वाच्यम् । मौनिश्लोकवदनुच्चारणेऽपि वाक्यत्वोपपत्तेरित्याहुः ।

अत्रोच्यते—तदर्थज्ञापकत्वज्ञानादन्वयानुभवे घटमानयेत्यत्रेव घटः कर्मत्वमित्यत्राप्यन्वयधीः स्यात् । अतो विभक्त्यादिसमभिव्याहृतपदत्वेनैवानुभावकत्वमिति न नित्यानुमेयार्थधीरिति न तस्य स्मृतिमूलत्वसंभव इति स्मृतिप्रणयनकाले

पठ्यमानादेव वेदादर्थं प्रतीत्य स्मृतिप्रणयनमिति वाच्यम् । स चे-
दानीमनुपलम्भादुच्छिन्न इत्यवसीयते । ननु विभक्त्यादिसम-
भिव्याहृततत्तत्पदत्वस्याननुगततया विशेषतया च नानुभवजन-
कतावच्छेदकत्वं, किन्त्वन्वयधीविरोधिपदान्यपदत्वमेवानुगतत्वा-
त् सामान्यत्वाच्चानुभवजनकतावच्छेदकम् । तच्च नित्यानुमे-
यवेदेऽप्यक्षतमिति चेद् , न । घटः कर्मत्वमित्यादावप्यभे-
दान्वयबोधसंभवेन तत्तदन्वयधीविरोधिपदान्यपदत्वमेव तथेति
त्वयापि वाच्यमित्यननुगमस्तुल्यः । पदानां तत्तदन्वयधीविरो-
धित्वं च विभक्तिविशेषाद्यसमभिव्याहारादेवावसेयमिति लाघ-
वाद् विभक्त्यादिसमभिव्याहृतपदत्वेनैवानुभावकत्वम् । यदि च
विभक्त्यादिसमभिव्याहारो नानुभवजनकतावच्छेदकः, सहका-
रिणोऽवच्छेदकत्वे दण्डादिसहकृतचक्रत्वादिनैव कारणत्वमित्ये-
ककारणपरिशेषापत्तिरिति मतं , तर्हि घटः कर्मत्वमित्यत्रैव
विभक्त्यादिसमभिव्याहाररूपसहकार्यभावान्न नित्यानुमेयवेदाद-
र्थधीरिति न तस्य स्मृतिमूलत्वम् । प्रयोगश्च — विवादाध्या-
सितस्मृत्यनुमितो वेदोऽध्ययनविषयो वेदत्वात् प्रत्यक्षवेदवदिति
दिक् ।

यत्तु सहस्रशाखाध्यायिषु व्यासादिषु जाग्रत्सूच्छेद-
कथनमयुक्तम् , अतो विप्रकीर्णतैव तस्य वेदस्य युक्तेति भट्ट-
मतं^१, तत् तथैव । भरतखण्डेऽध्ययनाभावनिश्चयादुच्छिन्नत्व-
वाचोयुक्तिरिति दिक् ।

नन्वेवमपि मन्वादिभिरेव तपोविशेषलब्धसार्वज्ञ्यैः स्मृतिः प्रणीतेति तत्र समाश्वाससम्भवात् कृतं स्मृतिमूलभूतवेदवक्तृतया भगवत्कल्पनयेति चेद्, न । प्रतिप्रलयमनेकसर्वज्ञकल्पनादेकस्यैव सर्वज्ञस्य सर्वकालानुयायिनः कल्पना ज्यायसीति दिक् ॥

इत्युच्छिन्नशास्त्रावाद ।

अथ प्रलयवादः ।

ननु प्रलये मानाभावान्नानेकसर्वज्ञकल्पनमिति चेद्, न । यद्येक एव सर्वज्ञः कश्चित् कल्प्यते, तर्हि स एवास्मदभिमत ईश्वर इत्यवेहि । वस्तुतस्तु प्रलये मानाभावोऽसिद्धः । घटप्रागभावः कार्यद्रव्यानाधारवृत्तिः अभावत्वात् सुखादिप्रागभाववद् इत्यनुमानस्यैव तत्र मानत्वात् । अत्र प्रागभावमात्रस्य पक्षत्वे शब्दादिप्रागभावेऽशतः सिद्धसाधनं स्यात् । अतो घटेति । घटाभावमात्रस्य पक्षत्वे घटात्यन्ताभावस्याकाशादिवृत्तित्वादंशतः सिद्धसाधनम् । अतः प्रागिति । न चैवमप्याकाशवृत्तितयार्थान्तरमिति वाच्यम् । घटप्रागभावस्य कालकपालान्यतरवृत्तेर्बाधादेवार्थान्तराभावात् । साध्ये च प्रलयकालस्यापि नित्यद्रव्याधिकरणतयोद्देश्यासिद्धिवारणाय कार्यपदम् । दृष्टान्ते साध्यसिद्ध्ये द्रव्यपदम् । न चैवमपि कपालेऽपि कदाचित् कार्य-

१ 'क' क. पाठ. २. 'स्तु न प्र' क पाठः ३. 'व. । घ' क. पाठः. ४. 'रबाधात्' क. पाठ

द्रव्याधिकरणत्वाभावसत्त्वात् कपालवृत्तितयार्थान्तरमिति वाच्यम् । कार्यद्रव्याधिकरणभिन्नवृत्तित्वस्यैव साध्यत्वात् । अन्योन्याभावस्य चाव्याप्यवृत्तित्वाभावेन कपालस्य कार्यद्रव्याधिकरणप्रतियोगिकान्योन्याभाववत्त्वाभावात् । न चैवमप्यन्यब्रह्माण्डवर्तिकार्यद्रव्याधिकरणतया सिषाधयिषितकालस्यापि बाध इति वाच्यम् । कार्यपदस्यैतद्ब्रह्माण्डवर्तिकार्यपरत्वात् । न च कालस्यापि कार्यद्रव्याधिकरणतया तद्भिन्नत्वाभावाद् बाध इति वाच्यम् । सिषाधयिषितखण्डप्रलयात्मककालोपाधेः कार्यद्रव्यानधिकरणतया तद्भिन्नत्वेन बाधाभावात् । नन्वभावत्वहेतोः कार्यद्रव्यानधिकरणप्रलयकालादिप्रतियोगिकान्योन्याभावे व्यभिचारः, अन्योन्याभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकेन विरोधात् कार्यद्रव्यानधिकरणत्ववति प्रलयादाववृत्तेरिति चेद्, न । प्रलयकालः कार्यद्रव्यानधिकरणभिन्न इति प्रतीत्यभावेन देशतया तस्य तादृशान्योन्याभावानधिकरणत्वेऽपि प्रलयेऽपि कार्यद्रव्यानधिकरणान्योन्याभाव इति प्रतीतेः कालतया तदधिकरणत्वाविरोधात् । अन्यथा प्रलये तादृशान्योन्याभावाभावे तस्य नित्यत्वानापत्तेरिति दिक् ।

एवं श्रुत्यादिकमपि प्रलयसद्भावे प्रमाणमुदाहर्तव्यम् । तस्मात् प्रतिप्रलयमनन्तसर्वज्ञकल्पनाद् वरमेक एव नित्यः सर्वज्ञो वेदवैक्तेति कल्पनमिति स एव वक्तास्माकमीश्वर इत्य-

१. 'प्येतद्ब्रह्माण्डव्यतिरिक्तम्' ख. पाठः २. 'र्यान' ख. पाठः. ३. 'क-
र्तेति' ख. पाठः. ४. 'नं युक्तमि' ख. पाठः. ५. 'व वेदव' ख. पाठः.

नवद्यमिति ॥

इति प्रलयवादः ।

अथ विधिवादः ।

अयं च वेदः प्रवर्तकज्ञानजननद्वारा यागादिषु प्रवर्त-
क इति प्रवर्तकं ज्ञानं निरूप्यते । तत्र भौट्टाः—‘यजेत
स्वर्गकाम’ इत्यादौ लिङादेर्यद्यप्याख्यातत्वेन स्वर्गादिभाव्यका
यागादिकरणिका प्रयाजादीतिकर्तव्यताकार्थभावना वाच्या ।
तथापि शब्दभावनाभिधादिपदाभिधेया प्रवर्तनापि वाच्या ।
तदाहुः—

“अभिधां भावनामाहुरन्यामेव लिङादयः ।

अर्थात्मभावना त्वन्या सर्वाख्यातेषु गम्यते॥”

इति । लिङादय एवाभिधाख्यां भावनां प्रवर्तनामभिदधते । अर्था-
त्मा अर्थः प्रयोजनं तदामोतीत्यर्थात्मा । स्वर्गादिभाव्यकेति यावत् ।
तादृशी भावना तु सर्वाख्यातवाच्येत्यर्थः । तस्याश्च शब्दभाव-
नायाः पुरुषप्रवृत्तिर्भाव्या । शक्तिग्रहः करणम् । तदभावे प्रव-
र्तनाज्ञानस्यैवानुदयेन प्रवृत्त्यसिद्धेः । अर्थवादस्त्वितिकर्तव्यता,
प्ररोचनां विनालसानां प्रवृत्त्यसम्भवात् । तदाहुः—

“लिङोऽभिधा सैव च शब्दभावना भाव्या च तस्याः पुरुषप्रवृत्तिः ।
सम्बन्धबोधः करणं तदीयं प्ररोचना चाङ्गतयोपयुज्यते ॥”

इति । प्ररोचना स्तुत्यर्थवादः । तादृशप्रवर्तना विध्यर्थः । तज्ज्ञानं च प्रवृत्तिहेतुः । न च तस्यां प्रमाणाभाव इति वाच्यम् । लिङादयः स्वनिष्ठव्यापारद्वारकाः , व्यापारभिन्नत्वे सति परनिष्ठव्यापारजनकत्वात् , चक्रादिभ्रमिजनकदण्डादिवदित्यनुमानस्यैव तत्र प्रमाणत्वात् । अत्र चक्रनिष्ठभ्रमिजनकदण्डभ्रमौ व्यभिचारवारणाय व्यापारभिन्नत्व इति । स्वनिष्ठभ्रमिजनके दण्डे तद्वारणाय परनिष्ठेति । तस्माल्लिङादौ पुरुषप्रवृत्त्यनुकूलः प्रवर्तनाख्यो व्यापारोऽङ्गीकार्यः , तज्ज्ञानं च प्रवर्तकमित्याहुः । तदयुक्तम् । एवं सति चैत्यं वन्देतेत्यत्रापि तादृशप्रवर्तनाज्ञानसम्भवात् प्रवृत्त्यापत्तिः । न च तत्र यजेतेत्यत्रैव स्वभाव्यपुरुषप्रवृत्तेरिष्टसाधनत्वाभावेन परम्परयापीष्टसाधनत्वज्ञानाभावान्न प्रवृत्तिरिति वाच्यम् । तस्यावश्यकत्वादिष्टसाधनताज्ञानमेव प्रवर्तकमस्तु । किञ्चोक्तानुमाने^३ स्वनिष्ठपदं व्यर्थम् । न च व्यापके न व्यर्थतेति वाच्यम् । हेताविव व्याप्तिग्रहानुपयोगरूपबीजसाम्यात् । तस्मादिष्टसाधनताज्ञानद्वारतयैव लिङादेः प्रवर्तकत्वमिति प्रवर्तनायामेव न प्रमाणमिति दिक् ।

नन्वस्तु तर्ह्यर्थभावनारूपकृतिगतैष्टसाधनताज्ञानमेव प्रवर्तकम्^१ । अस्तु तादृशैष्टसाधनत्वं च विध्यर्थः । न च विभक्तेः प्रकृत्यर्थगतस्वार्थबोधकत्वव्युत्पत्तेः प्रत्ययार्थभूतमिष्टसाधनत्वं प्रकृत्यर्थयागान्वितमेव प्रतीयेत , न तु प्रत्ययार्थकृ-

त्यन्वितमिति वाच्यम् । तै(स्या^१ ह्या)ख्यातार्थस्य वर्तमानत्वादे-
 र्देवदत्तो गच्छतीत्यादावपि कृत्यन्वयो न स्यात् । यदि च बाध-
 काभावे सति विभक्तेः प्रकृत्यर्थगतस्वार्थबोधकता, तर्ह्येकपदो-
 पात्तत्वप्रत्यासत्त्यपेक्षयैकप्रत्ययोपात्तत्वप्रत्यासत्तेर्बलीयस्त्वेनेष्टसा-
 धनत्वस्य कृत्यन्वयस्यैवौचित्यात् । न च लोके पाकादिगतक्रि-
 येष्टसाधनताज्ञानं विना पाकादिकृतिगतैष्टसाधनताज्ञानं नेति
 तत्र प्राथमिकक्रियेष्टसाधनताज्ञानादेव प्रवृत्तिसिद्धेर्न कृतीष्टसा-
 धनताज्ञानस्य प्रवर्तकत्वकल्पनमिति वेदेऽपि न कृतीष्टसाधन-
 ताज्ञानं प्रवर्तकमिति वाच्यम् । तथापि विधिनानन्तरङ्गप्रत्यास-
 त्त्या कृतीष्टसाधनत्वे बोधिते तावता प्रवृत्तिमिद्धेः पश्चात् कृ-
 तीष्टसाधनत्वोपपादकतया कल्पितमपि क्रियेष्टसाधनत्वं न प्रवृ-
 त्तिहेतुरिति लोके क्रियेष्टसाधनताज्ञानस्य प्रवर्तकत्वेऽपि वेदे
 कृतीष्टसाधनताज्ञानमेव प्रवर्तकमिति चेद्, न । लोकवेदयोर-
 नुगतसम्भवेनाननुगतकल्पनमयुक्तम् । ततश्च कृतीष्टसाधनता-
 ज्ञानस्यैव प्रवर्तकत्वे भावियौवराज्यादावपि प्रवृत्तिः स्यात् । त-
 द्विषयकृतेरिष्टसाधनत्वज्ञानात् । न चेदानीन्तनकृतिसाध्यताज्ञान-
 मपि प्रवर्तकमिति कल्प्यत इति वाच्यम् । कारणद्वयकल्पना-
 गौरवादिष्टसाधनत्वविषयककृतिसाध्यताज्ञानमेव सर्वत्र प्रवर्तक-
 मिति कल्पनीयमिति कृतौ कृतिसाध्यताज्ञाना^२सम्भवात् क्रि-
 याविषयकेष्टसाधनत्वविषयककृतिसाध्यताज्ञानमेव प्रवर्तकमिति
 दिक् ।

१. 'तथाचाख्या' क. पाठः २. 'तत्र' क. पाठः. ३. 'ति वा' क.
 पाठः. ४. 'नाभा' क. पाठः.

प्राभाकरास्तु — पाकं कृत्या साधयानीतीच्छया प्रवर्तन
इत्यविवादम् । सा चेच्छा कृतिसाध्यत्वप्रकारिका क्रियाविषयि-
णीति कृतिसाध्यत्वप्रकारकक्रियाविषयकज्ञानसाध्या वाच्या,
इच्छायाः स्वसमानप्रकारकज्ञानसाध्यत्वनियमात् । ततश्च कृति-
साध्यताप्रकारकं ज्ञानं कृतिसाध्यत्वप्रकारकचिकीर्षाद्वारा कृतौ
प्रवृत्तौ हेतुः । ननु कृतिसाध्यत्वप्रकारकेच्छापेक्षया कृतीच्छैव
लाघवात् प्रवृत्तिहेतुः, कृतीच्छा च कृतीष्टसाधनताज्ञानादिति
कृतीष्टसाधनतज्ञानमेव प्रवर्तकम् । न चैवं भिन्नविषयिण्याः
कृतीच्छायाः पाके प्रवर्तकत्वे ततः पाक इवान्यत्रापि प्रवृत्त्या-
पत्तिः । अतः समानविषयिण्याः कृतिसाध्यत्वप्रकारिकायाः
पाकचिकीर्षाया एव पाके प्रवर्तकत्वं वाच्यमिति कृतिसाध्यता-
ज्ञानस्य हेतुत्वसिद्धिरिति वाच्यम् । पाकगोचरकृतीच्छाया अपि
पाकविषयकत्वेन समानविषयकत्वाविरोधात् समानविशेष्यक-
त्वस्य गौरवेणातन्त्रत्वात् । अतो लाघवात् कृतीच्छैव प्रवर्ति-
केति तद्धेतुभूतं कृतीष्टसाधनताज्ञानमेव प्रवर्तकमिति चेद्, न ।
पाकजनककृतीच्छाया इव कृतिविषयत्वप्रकारकपाकेच्छाया
अपि हेतुत्वमस्तु । विनिगमनाविरहात् तावतापि कृतिसाध्यता-
ज्ञानस्य हेतुत्वमक्षतमेव । किञ्च, कृत्यसाध्यताज्ञानं प्रतिबन्ध-
कमित्यविवादम् । तदभावस्य हेतुत्वकल्पने गौरवात् कृतिसा-
ध्यताज्ञानमेव हेतुः ।

नन्वेवं कृतिसाध्यताज्ञानस्य प्रवर्तकत्वे जीवनादृष्टजन्यकृतिसाध्यताज्ञानात् प्राणादिसञ्चाराय प्राणादौ प्रवृत्त्यापत्तिः । न च जीवनादृष्टादेव प्राणसञ्चारोपपत्तेः जीवनयोनिकृतावेव न मानमिति वाच्यम् । धावतः पुरुषस्य यत्नोत्कर्षेण श्वासोत्कर्षदर्शनेन प्राणसञ्चारमात्रे यत्नस्य हेतुत्वसिद्धौ सुषुप्तिकालीनप्राणसञ्चारे यत्नान्तरासम्भवाज्जीवनयोनियत्नसिद्धेः । न चैवमपि प्राणादेरयोग्यत्वान्न कृतिविषयत्वमिति वाच्यम् । रेचकादिना श्वाससञ्चारानुकूलकृतेः प्राणादावनुभवसिद्धतया तस्य कृत्यविषयत्वाभावात् । तस्मात् कृतिसाध्यताज्ञानस्य प्रवर्तकत्वे प्राणादौ प्रवृत्त्यापत्तिरिति चेद्, न । चिकीर्षाधीनकृतिसाध्यताज्ञानस्यैव प्रवर्तकत्वाङ्गीकारात् । जीवनयोनिकृतेश्च चिकीर्षाधीनत्वाभावान्न प्राणादौ प्रवृत्त्यापत्तिः । न चैवमपि कृतिसाध्यताज्ञानं गमनादिनान्तरीयके श्रमेऽस्तीति तत्रापि प्रवृत्त्यापत्तिरिति वाच्यम् । तथापि श्रमस्य दुःखतया तत्र चिकीर्षानुदयाद् द्वा-राभावेन कृत्यसम्भवात् । यत्र तु मल्लादीनां श्रमेऽपीष्टसाधनताज्ञानं तत्र चिकीर्षाया बाधकाभावात् प्रवृत्त्यापादनमिष्टमेव ।

नन्वेवमपि कृतिसाध्यताज्ञानादनिष्टसाधनतया ज्ञातेऽपि प्रवृत्त्यापत्तिरिति चेद्, न । इष्टसाधनताल्लिङ्गककार्यताज्ञानस्य प्रवर्तकत्वाङ्गीकारात् । न चैवं निष्फले सन्ध्यावन्दनादौ प्रवृत्तिर्न स्यात्, तत्रेष्टसाधनताल्लिङ्गककार्यताज्ञानस्याभावादिति वाच्यम् । नित्यस्थले वेदाधीनकार्यताज्ञानस्यैव प्रवर्तकत्वस्वीका-

रात् । न चैवमननुगम इति वाच्यम् । प्रवृत्तिमात्रे कार्यताज्ञानं सामान्यसामग्री । काम्यस्थले काम्यसाधनतालिङ्गककार्यताज्ञानं नित्यस्थले च वेदाधीनकार्यताज्ञानं च विशेषसामग्री । न चैवमप्यन्यकृतिसाध्यताज्ञानात् प्रवृत्त्यापत्तिः । यदि च स्वकृतिसाध्यताज्ञानमेव, तथापि भावियौवराज्यादौ प्रवृत्तिः स्यादिति वाच्यम् । इदानीन्तनमत्कृतिसाध्यताज्ञानस्यैव प्रवर्तकत्वात् ।

नन्वेवमपि मधुविषसम्पृक्तान्नभोजने सञ्जातबाधस्यापि प्रवृत्त्यापत्तिः, तस्यापि तृप्तिरूपसुखसाधनत्वेनेष्टसाधनतालिङ्गककार्यताज्ञानविषयत्वात् । न च तत्रानिष्टसाधनताज्ञानेन कृत्यनुत्पादात् कृतिसाध्यताज्ञानमेव नेति वाच्यम् । कृतिसाध्यताज्ञानं हि यदीदानीं मया क्रियेत, तदेतत्पश्येत्त्येवमाकारकम् । तादृशस्य च कृत्यनुत्पादेऽपि सम्भवात् । अतः सञ्ज्ञानबाधस्यापि तत्र प्रवृत्तिप्रसङ्ग इति चेद्, न । बलवदनिष्ठाननुबन्धीष्टसाधनतालिङ्गककार्यताज्ञानस्यैव विशेषसामग्रीत्वात् ।

नन्वेवमिष्टसाधनताज्ञानमेव प्रवर्तकमङ्गीक्रियताम् । कृतं सामग्रीद्वयकल्पनेनेति चेद्, नित्यस्थले फलाभावेनोक्तस्यैवादवर्तव्यत्वात् । नन्वेवमपि कृत्यनन्तरमविष्यत्तारूपकृतिसा-

१. 'ङ्का' क. पाठ. २. 'ले वे' क. पाठ. ३. 'न वि' ख. पाठ.
४. 'त्तिरिति वाच्यम् । य' क. पाठ. ५. 'स्या' क. पाठ.

ध्यता पाकस्यासिद्धतादशायां दुर्ज्ञेया । सिद्धतादशायां तु सिद्धे कृत्यनुत्पादाद् उत्पन्नमपि कृतिसाध्यताज्ञानमकिञ्चित्करमिति चेद्, न । पाको मत्कृतिसाध्यः मत्कृतिमन्तरेणासत्त्वे सति मदिष्टसाधनत्वादित्यनुमानादसिद्ध एव पाके कृतिसाध्यताज्ञानसंभवात् ।

नन्वेवं प्राणपञ्चकसञ्चारस्थलसाधारणं श्रमसाधारणं च कृतिसाध्यताज्ञानमात्रं न प्रवर्तकमिति स्वेच्छाधीनकृतिसाध्यत्वं साध्यम् । तावन्मात्रमपि भावियौवराज्यादौ न प्रवर्तकमिति स्वेच्छाधीनेदानीन्तनमत्कृतिसाध्यत्व साध्यम् । ततश्च प्राणपञ्चकसञ्चारे भावियौवराज्यादौ च हेतोर्व्यभिचारः । तत्र मत्कृतिमन्तरेणासत्त्वे सति मदिष्टसाधनत्वरूपहेतोः सत्त्वात् स्वेच्छाधीनेदानीन्तनमत्कृतिसाध्यत्वरूपसाध्याभावाच्चेति चेद्, न । हेतावपि चिकीर्षाधीनेदानीन्तनमत्कृतिमन्तरेणेति विवक्षितत्वात् ।

नन्वेवमप्यानुषङ्गिक ओदनादिमध्यगतमत्स्यादिभोजने विवक्षितहेतुमति स्वेच्छाधीनकृतिसाध्यताविरहाद् व्यभिचारः । न च हेतावपि स्वचिकीर्षाधीनमत्कृतिमन्तरेणेति विवक्षया तद्वारणमिति वाच्यम् । तथा सतीष्टसाधनत्वांशवैयर्थ्यापातात्, श्रमादौ स्वेच्छाधीनकृतिमन्तरेणासत्त्वे सतीति हेतोरभावेन व्यभिचाराभावात् । न च मास्तु तर्हीष्टसाधनत्वांश इति वा-

व्यम् । तथा सतीष्टसाधनताल्लिङ्गकार्यताज्ञानासम्भवेन काम्ये प्रवृत्तिर्न स्यादिति चेद्, न । अन्येच्छाधीनमत्कृतिसाध्यत्वे सति यन्मदिष्टसाधनं तदन्यत्वे सतीत्यपि विशेषणात् । एवञ्च श्रमस्याप्यन्येच्छाधीनमत्कृतिमन्तरेणासत्त्वे सति यन्मदिष्टसाधनं तदन्यत्वमस्तीति तत्र व्यभिचारवारणायेष्टसाधनत्वादिकम् । नन्वेवमपि यत्रोक्तहेतुमत्येव तदभाववत्त्वभ्रमस्तत्र स्वेच्छाधीनकृतिसाध्यत्वाभावाद् व्यभिचार इति चेद्, न । तादृशेष्टसाधनत्वेन ज्ञातत्वस्यैव लिङ्गत्वात् । वस्तुतस्तु व्यभिचारिणोऽप्यस्माच्छिङ्गाद् व्यभिचारास्फूर्तिदशायां कार्यतानुमित्या सर्वत्र प्रवृत्तिरिति पराभिमतत्वात् । नन्वेवमपि कालविशेषान्तर्भावेन व्याप्तिग्रहासम्भवात् कथमनुमानप्रवृत्तिरिति चेद्, न । सामान्यव्याप्तिज्ञानात् पूर्वानवगतोऽपि विशेषः सिध्यतीति मतेनैतदनुमानात् । नन्वेवं स्वर्गकामस्य मम यागविषयकं कार्यमिति कार्यताज्ञानात् प्राक् कथं याग इष्टसाधनताज्ञानम् । इष्टसाधनताज्ञानस्य तन्मते विध्यर्थत्वाभावाद् इति चेद्, न । यागस्य स्वर्गसाधनत्वाभावे स्वर्गकामकृतिविषयत्वान्वयायोग्यतया स्वर्गकामकृतिविषयत्वान्वयितावच्छेदकतया विध्यर्थत्वाभावेऽपीष्टसाधनत्वस्य घटेन जलमाहरेत्यत्र जलाहरणान्वयितावच्छेदकतया घटे छिद्रेतरत्वस्येव प्रतीतौ पश्चाद् यागो मत्कृतिसाध्यः मत्कृतिमन्तरेणासति मदिष्टसाधनत्वादित्यनुमानसम्भ-

वादिति पराभिमतत्वात् । नन्वेवमपि कृतः क्रियमाणो वा पाको न पक्षः । तत्रेदानीन्तनमत्कृतिसाध्यतासाधने बाधात् । नापि भावी पाकः, तस्याज्ञानादिति चेद्, अत्र मणिकृतः — सिद्धपाके पाकत्वं गृहीत्वा पाकत्वाश्रय इदानीन्तनमत्कृतिसाध्य इति साध्यमाने सिद्धे बाधादसिद्ध एव साध्यं सिध्यति । पक्षतावच्छेदकसामानाधिकरण्येन हेतुज्ञानस्यैवानुमित्यङ्गत्वादित्याहुः । नन्विदानीन्तनेच्छाविषयसाधनत्वघटितहेतोः सिद्धे बाधादसिद्धस्य चाज्ञानात् कथं पक्षधर्मताधीः, तदभावाच्च कथमनुमिति रिति चेद्, न । सिद्धपाकत्वेन बाधेऽपि पाकत्वेन सिद्धपाक एव हेतुज्ञानं नानुपपन्नम् । समानप्रकारकबाधज्ञानस्यैव तन्मते प्रतिबन्धकत्वे तन्त्रत्वात् । न चैवं साध्यमपि सिद्ध एव पाके पाकत्वेन सिध्येदिति वाच्यम् । उत्सर्गतः प्रमाणानामबाधितज्ञानजननस्वाभाव्यादसिद्ध एव पाके साध्यं सिध्येदित्याहुः । वस्तुतस्तु अयं पाकः पाकपूर्ववर्ती पाकत्वात् प्राक्तनपाकवदित्यनुमानादनागतपाकसिद्धौ तत्पक्षीकारेणोक्तसाध्यसाधने बाधकाभावादिति दिक् । बालस्य स्तन्यपानादाविष्टसाधनताल्लिङ्गकार्यतानुमानं च त्वन्मत इष्टसाधनतानुमिति-वत् कार्यबलात् कल्पनीयम् । अतः कृतिसाध्यत्वमेव विध्यर्थः, तज्ज्ञानं च प्रवर्तकमित्याहुः ।

अत्र तार्किकाः—यदुक्तं कृतिसाध्यताज्ञानं प्रवृत्तौ सामान्यसामग्री, काम्यप्रवृत्तौ बलवदनिष्ठाननुबन्धीष्टसाधनताल्लिङ्गकार्यताज्ञानं नित्यप्रवृत्तौ वेदाधीनकार्यताज्ञानं च विशेष-

षसामग्रीति । तदयुक्तम् । बलवदनिष्ठाननुबन्धीष्टसाधनत्वविषयकार्यताज्ञानत्वेनैव सर्वत्र प्रवर्तकत्वोपपत्तौ प्रवृत्तिकारणताश्रयद्वयकल्पने गौरवात् । नित्यस्थलेऽपि यथेष्टसाधनताज्ञानस्य कारणत्वं तथा वक्ष्यते । किञ्च, वृष्टीच्छायां लाघवादुपायेच्छात्वावच्छेदेन साक्षादिष्टसाधनताज्ञानस्य हेतुत्वकल्पनादुपायचिकीर्षायामपीष्टसाधनताज्ञानं साक्षादेव हेतुः, न तु कृतिसाध्यतानुमित्युपक्षीणम् । अतः कृतिसाध्यताविषयकमिष्टसाधनताज्ञानमेव चिकीर्षाद्वारा प्रवर्तकम् । नन्वेवमुपायचिकीर्षायामुपायेच्छात्वेनेष्टसाधनताज्ञानस्य हेतुत्वेऽप्युपायचिकीर्षात्वेनेष्टसाधनताल्लिङ्गकं कार्यताज्ञानमपि हेतुरिति तदप्युपायचिकीर्षाद्वारा प्रवर्तकमस्त्विति चेद्, न । उपायचिकीर्षात्वस्य कार्यतानवच्छेदकत्वात् । तथाहि — चिकीर्षात्वावच्छेदेन कृतिसाध्यताज्ञानमात्रमेव कारणं, न त्विष्टसाधनताल्लिङ्गकार्यताज्ञानं, भोगचिकीर्षायां तदभावात् । उपायेच्छायामिष्टसाधनताज्ञानं कारणम् । ततश्च सामान्यविशेषसामग्रीभ्यामेवोपायचिकीर्षोपपत्तावुपायचिकीर्षात्वेनेष्टसाधनताल्लिङ्गकार्यताज्ञानस्य साध्यसाधनताभावाकल्पनात् । अतो नेष्टसाधनताल्लिङ्गकार्यताज्ञानस्याप्युपायचिकीर्षाद्वारा प्रवृत्तिहेतुत्वम् । किन्तु बलवदनिष्ठाननुबन्धीष्टसाधनताविषयककृतिसाध्यताज्ञानमेव सर्वत्र प्रवर्तकमिति दिक् ।

ननु कथमिष्टसाधनत्वं कृतिसाध्यत्वं चैकस्मिन्नेकदा ज्ञातुं शक्यम् । साधनत्वस्य सिद्धधर्मत्वात् साध्यत्वस्य चासिद्धधर्मत्वादुभयोर्विरोधादिति चेद्, न । नह्येकस्मिन् क्षण एवात्र साधनत्वसाध्यत्वे अवगन्तव्ये, येन विरोधः स्यात् । किन्तु सिद्ध्यनन्तरं साधनतायोग्यस्येदानीन्तनकृतिसाध्यत्वमेव ज्ञेयमित्यविरोधात् । न चेदानीमिष्टसाधनत्वज्ञानस्यैव प्रवर्तकत्वे कथमविरोध इति वाच्यम् । सत्यम् । इदानीन्तनत्वमिच्छान्वयि, न साधनान्वयि । इदानीन्तनेच्छाविषयं प्रति क्षणान्तरे साधनस्येदानीन्तनकृतिसाध्यत्वज्ञानाविरोधात् । कथमन्यथा तवापीदानीमिष्टसाधनताल्लिङ्गादिदानीं कृतिसाध्यताज्ञानमिति दिक् ।

नन्वेवमपीष्टविषयककृतिसाध्यताज्ञानमेव प्रवर्तकमस्तु । बलवदनिष्ठाननुबन्धीष्टसाधनताविषयककृतिसाध्यताज्ञानापेक्षया लघुत्वात् । तावताप्यनिष्टजनके इष्टाजनके चेच्छानुदयेन प्रवृत्त्यनापत्तेः । न चेष्टोपायेष्विष्टसाधनताज्ञानं विना नेच्छेतीष्टसाधनताविषयककृतिसाध्यताज्ञानादेव तत्र चिकीर्षाद्वारा प्रवृत्तिसम्भवादन्तरोपायविषयकेच्छाकल्पने मानाभावान्नेष्टविषयककृतिसाध्यताज्ञानं प्रवर्तकं, किन्त्विष्टसाधनताविषयककृतिसाध्यताज्ञानमेव तथेति सर्वत्र तज्ज्ञानमेव प्रवर्तकमिति वाच्यम् । सुखचिकीर्षायां लाघवाच्चिकीर्षात्वावच्छेदेनेष्टविषयककृतिसाध्यताज्ञानस्यैव हेतुत्वकल्पनात् । उपायचिकीर्षायामपि तद्धेतुत्वसिद्ध्येऽन्तरोपायेच्छाकल्पनायाः प्रामाणिकत्वात् । न चेष्टसाध-

नताज्ञानं विनोपायेषु नेच्छाविषयत्वं सम्भवतीति वाच्यम् । सत्यम् । इष्टसम्पत्त्यर्थमस्तु तत्रेष्टसाधनताज्ञानम् । प्रवृत्तिस्त्विष्टविषयककृतिसाध्यताज्ञानादेवेति चेद्, न । वृष्टीच्छायां लाघवादुपायेच्छात्वावच्छेदेनेष्टसाधनताज्ञानस्य हेतुत्वसिद्धावुपायचिकीर्षायामपीष्टसाधनताज्ञानं हेतुरिति चिकीर्षाद्वारेष्टसाधनताज्ञानं प्रवृत्तिहेतुरिति दिक् ।

नन्वेवमपि शाब्दबलवदनिष्टाजनकत्वज्ञानं न प्रवर्तकम् । तथा सति बहुवित्तव्ययायाससाध्यतया बहुतरदुःखजनके यागादौ प्रवृत्तिर्न स्यादिति चेद्, न । इष्टोत्पत्तिनान्तरीयकदुःखाधिकदुःखाजनकत्वस्यैव बलवदनिष्टेत्यादिना विवक्षितत्वात् । न चैव यदृच्छागतकामिनीदर्शने सुखमात्रजनक इष्टोत्पत्तिनान्तरीयकदुःखाप्रसिद्धेस्तादृशदुःखाधिकदुःखाजनकत्वाभावाच्च प्रवृत्तिः स्यादिति वाच्यम् । स्वजन्येष्टोत्पत्तिनान्तरीयकदुःखाधिकदुःखजनकं यत् तदन्यत्वज्ञानं प्रवर्तकम् । तच्च तत्राप्यक्षतम् । नन्विष्टोत्पत्तिनान्तरीयकदुःखत्वं नाम न तावदिष्टोत्पत्तिर्यावता दुःखेन विना न सिध्यति तादृशदुःखत्वम् । तथा सत्यगम्यागमनादाविष्टोत्पत्तेर्नरकं विनाप्यसिद्धेस्ततोऽधिकदुःखजनकत्वाभावात् तत्र प्रवृत्तिः स्यात् । नापीष्टोत्पत्तिर्यावतैहिकेन दुःखेन विना न भवति, तादृशदुःखत्वमेव नान्तरीयकदुःखत्वम् । ततश्चागम्यागमनादौ^२ ततोऽधिकनरकदुःखजनकत्वज्ञानान्न प्रवृत्तिरिति वाच्यम् । तर्हि बहुलतर-

दुःखजनके स्वल्पसुखसाधने कर्मणि प्रेक्षावतां प्रवृत्त्याप्रतिरिति चेद्, न । स्वजन्यसुखानुभवकालान्यूनकालानुभाव्यदुःखाजनकत्वमेव बलवदनिष्ठाननुबन्धित्वम् । तदेव च विध्यर्थः । न चैवमलसानां सन्ध्यावन्दनादौ तादृशदुःखाजनकत्वज्ञानसत्त्वात् कथं विहितकालेष्वप्रवृत्तिरिति वाच्यम् । तादृशदुःखे तदीयबलवद्द्वेषस्यापि सहकारित्वात् । अलसानां च तदभावात् । न चैवं विध्यर्थज्ञानमेव प्रवर्तकमिति न स्यादिति वाच्यम् । इष्टत्वात् । विधिवाक्यजन्यज्ञानस्य प्रवर्तकज्ञानोपयोगित्वमात्रमिति सर्वाभ्युपेयत्वात् । अन्यथा विधिना कृताविदानीन्तनत्वमदीयत्वाद्यबोधेऽप्यप्रवृत्त्यापत्तेः । 'न कलञ्जं भक्षयेद्'ति निषेधवाक्यस्यापि स्वजन्यसुखानुभवकालान्यूनकालानुभाव्यदुःखाजनकत्वरूपस्य विध्यर्थस्याभाव एवार्थः । न चैवं कलञ्जभक्षणादौ तादृशदुःखजनकत्वज्ञानवतो रागौत्कट्येऽपि निवृत्तिः स्यादिति वाच्यम् । तादृशदुःख उत्कटद्वेषस्य निवृत्तावपि सहकारित्वात् । रागान्धस्य च तदभावान्न निवृत्तिः । उत्कटत्वं च जातिविशेषः । क्वचिदुत्कटः क्वचिदनुत्कटश्चैको द्वेषोऽसिद्ध एव, येन जातिसाङ्कर्यं स्यादिति दिक् ।

ननु बलवदनिष्टाजनकत्वं न विध्यर्थः । न वा तज्ज्ञानं प्रवर्तकम् । किन्तु बलवदनिष्टजनकत्वज्ञानस्य प्रतिबन्धकतया तादृशज्ञानाभाव एव हेतुः । न चैवं कृत्यसाध्यताज्ञानस्य प्रतिबन्धकतया तदभाव एव हेतुः स्यात्, न कृत्यसाध्यताज्ञा-

नमिति वाच्यम् । लाघवेन कृतिसाध्यताज्ञानस्यैव हेतुत्वकल्प-
नात् । प्रकृते च बलवदनिष्टाजनकत्वज्ञानस्य प्रवर्तकत्वे बल-
वदनिष्टाजनकत्वस्यापि विध्यर्थता स्यात् । प्रवर्तकज्ञानविषय-
स्यैव विध्यर्थत्वात् । तथात्वे च 'श्येनेनाभिचरन् यजेते'त्यादौ
विध्यनुपपत्तिः । श्येनस्य वैरिवैधार्थत्वेन बलवदनिष्टजनक-
त्वात् । न च श्येनेन नानिष्ट, किन्तु तज्जन्यहिंसयैवेति वा-
च्यम् । श्येनस्याप्युपपातकेषु परिगणनाच्छिष्टविगर्हणाच्चाणिष्ट-
जनकत्वावश्यम्भावात् । साक्षाद्विंसाया एवानिष्टजनकत्वे प्रेरका-
देरपि दोषकीर्तनानुपपत्तेः । तस्माच्छ्येनविध्यनुपपत्तेर्न बलवद-
निष्टाजनकत्वं विध्यर्थ इति वेद्, न । एवं सत्यग्नीषोमीयं पशु-
मालभेतेति विधिः पशुहिंसायाः कृतिसाध्यत्वे सतीष्टसाधनता-
मेव ब्रूयाद्, न हिंस्यादिति निषेधश्च हिंसाया बलवदनिष्टजन-
कत्वम् । ततो द्वयोर्विरोधाभावात् सामान्यविशेषभावेनाविरोध
इति सिद्धान्तो व्याहन्येत । बलवदनिष्टाजनकत्वस्यापि विध्य-
र्थत्वे त्वग्नीषोमीयवाक्येन हिंसाया बलवदनिष्टाजनकत्वस्य न
हिंस्यादिति निषेधेन हिंसाया बलवदनिष्टजनकत्वस्य च बोध-
नाद् विरोधे सति सामान्यशास्त्रस्य विशेषशास्त्रविषयातिरिक्त-
विषयत्वकल्पनेनाविरोध इति सिद्धान्तो घटेत । तस्माद् बलव-
दनिष्टाजनकत्वमपि विध्यर्थः । तज्ज्ञानं च प्रवर्तकम् । न चैवं
श्येनविध्यनुपपत्तिरित्युक्तमिति वाच्यम् । तत्र बलवदनिष्टाजन-

१ 'नाभिचारे य' क पाठ.. २. 'यातनात्वे' क. पाठ ३ 'दिष्ट'
क. पाठ . ४. 'नानि' क पाठ . ५. 'नाद्विग' क. पाठ.. ६. 'तेश्च ।'
क. पाठ.. ७. 'न व' क पाठ.. ८. 'वशादति' ख. पाठः.

कत्वांशस्यायोग्यतयानन्वयोपपत्तेः । ननु कृतिसाध्यत्वबलवद-
निष्ठाजनकत्वंविशिष्टेष्टसाधनत्वस्यै विध्यर्थतया तत्र कृतिसाध्य-
त्वविशिष्टेष्टसाधनत्वजात्रस्यापरपदार्थान्वयार्थ स्वतन्त्रोपस्थितये
लक्षणा स्यात् । सा चायुक्ता 'न विधौ परः शब्दार्थ' इति न्या-
यात् । न च गौरनित्येत्यादाविव विशेष्यस्येष्टसाधनत्वस्यापरप-
दार्थान्वये न लक्षणेति वाच्यम् । विनिगमनाविरहेणेष्टसाधन-
त्वस्यैव विशेष्यत्वे मानाभावादिति चेत् । सत्यम् । त्रयाणामपि
कृतिसाध्यत्वादीनामन्वयव्यतिरेकतौल्येन विनिगमनाविरहात्
त्रयमपि पृथगेव शक्यम् । न चैवं शक्तित्रयाङ्गीकारे नानार्थता-
पत्तिरिति वाच्यम् । पुष्पवत्पदे दिवाकरनिशाकरयोरिव विधौ
कृतिसाध्यत्वादिष्वेकत्वा एव शक्तेः कल्पनात् । ततश्च कृति-
साध्यत्वादिषु त्रिष्वपि स्वातन्त्र्येण श्येनविधिनोपस्थितेषु कृति-
साध्यत्वेष्टसाधनत्वयोरेव तत्र यागान्वयः, न बलवदनिष्ठाजन-
कत्वस्यापि, अयोग्यत्वादिति न विधौ लक्षणापत्तिरिति दिक् ।

ननु तथापि कृतिसाध्यत्वे न विधेः शक्तिः, आख्यात-
त्वेन ततः कृत्युपस्थितौ धात्वर्थे तत्साध्यत्वस्य संसर्गमर्यादयैव
भानोपपत्तेः । न चैवमपि कृतिसाध्यत्वप्रकारकज्ञानाभावे
कृतिसाध्यत्वप्रकारकचिकीर्षासम्भवेन प्रवृत्त्यनुपपत्तेः कृतिसा-
ध्यत्वप्रकारकज्ञानाय कृतिसाध्यत्वेऽपि विधेः शक्तिरावश्यकेति
वाच्यम् । विधिना संसर्गमर्यादया कृतिसाध्यत्वज्ञाने सति
पश्चान्मनसा तत्प्रकारकज्ञानसंभवादिति चेद्, न । कृतेर्धात्व-

र्थस्य च विषयिविषयभाव एव ससर्गः, न तु साध्यसाधनभाव इति न कृतिसाध्यत्वस्य ससर्गमर्यादया भानसंभवः । न च विषयतैव साध्यतेति वाच्यम् । ज्ञानस्वरूपातिरिक्तविषयतायाः प्रत्यक्षस्थल एव निरासेन तस्याः कृत्यनन्तरभविष्यत्तारूपसाध्यत्वाभेदासंभवात् । तर्हि विषयतया साध्यत्वानुमानमस्त्विति वाच्यम् । अनुमानस्य व्याप्तिग्रहादिविलम्बेनानावश्यकतया विधिस्थले नियमतः कृतिसाध्यत्वप्रतीत्यभावप्रसङ्गाद्, असाध्यस्यापि विषयत्वसंभवेन व्याप्त्यभावाद् विषयतया साध्यत्वानुमानासम्भवाच्चेति दिक् ।

नन्वेवमपीष्टसाधनताज्ञानं न प्रवर्तकम् । नित्ये फलाभावात् । नित्यस्यापि फलवत्त्वे कामनोपाधिकर्तव्यतया कामनाभावे तदनुष्ठानभङ्गप्रसङ्गात् । तस्मान्नित्ये वेदाधीनकार्यताज्ञानमेव प्रवर्तकमिति काम्येऽपीष्टसाधनताल्लिङ्गकार्यताज्ञानमेव तथा, न त्विष्टसाधनताज्ञानमपीति चेद्, न । निष्फले प्रवृत्त्यसम्भवेन

“रात्र्यामुपासते ये तु सततं संशितव्रताः ।

विधूतपापास्ते यान्ति ब्रह्मलोकं सनातनम् ॥”

इति श्रुतायाः पापनिवृत्तेर्ब्रह्मलोकावाप्तेश्च नित्येऽपि फलत्वकल्पनात् । न चैवमुक्तफलकाग्रनावत एवाधिकारात् कदाचित् कामनाविरहे नित्याननुष्ठानेऽपि प्रत्यवायो न स्याद्, अधिकारिण एव नित्यकर्माकरणस्य प्रत्यवायहेतुत्वादिति वा-

च्यम् । जीवतः शुचैरकरणे प्रत्यवायस्मरणेन शुचित्वे सति^१ विहितकालजीवित्वस्यैवाधिकारिविशेषणत्वकल्पनान्न कामनाविरहे नित्याननुष्ठाने प्रत्यवायाप्रसक्तिः । न चैवं तदानीमिष्टसाधनताज्ञानविरहात् कथं प्रवृत्तिरिति वाच्यम् । तदानीमपि प्रत्यवायानुत्पत्तिरूपेष्टसाधनताज्ञानस्यैव नित्येऽपि सम्भवान्न प्रवृत्त्यनुपपत्तिरिति दिक् ।

नन्विष्टसाधनताप्रकारकज्ञानवत् साध्येष्टकत्वप्रकारकज्ञानमपि हेतुः । विनिगमनाविरहात् । तथा चाननुगम इति चेद्, न । साध्येष्टकत्वज्ञानेऽपि समानसंवित्संवेद्यतया इष्टसाधनत्वस्यापि विषयतयेष्टसाधनत्वावगाहिज्ञानत्वेनोभयोरनुगमसम्भवादुभयोर्हेतुत्वेऽपि न किञ्चिद् बाधकम् । नन्विष्टसाधनताज्ञानस्य हेतुत्वे इच्छाज्ञानस्यापि हेतुत्वापत्तिरिति चेद्, न । वस्तुतो यः स्वरूपसदिच्छाविषयस्तत्साधनताज्ञानस्यैव हेतुत्वात् । न चैवमपि विधितः सामान्येष्टसाधनताज्ञानेऽपि स्वर्गादिरूपेष्टविशेषसाधनताज्ञानाभावात् कथं प्रवृत्तिरिति वाच्यम् । विधिना सामान्यत इष्टसाधनत्वे बोधिते किं तदिष्टमित्याकाङ्क्षायां स्वर्गादिपदसमभिव्याहारात् स्वर्गादिरूपेष्टसाधनतावगमसम्भवात् । नन्वेवं साधनत्वमात्रं विध्यर्थोऽस्तु । कस्य साधनत्वमित्याकाङ्क्षायां समभिव्याहारादिना स्वर्गादिसाधनताधीसम्भवात् । न चैवं विश्वजिता यजेतेत्यत्र समभिव्याहाराभावात् स्वर्गसाधनताधीर्न स्यादिति वाच्यम् । तत्रापि साध्याकाङ्क्षायां सर्वाभ्य-

हितत्वेन स्वर्गस्यैव साध्यतया कल्पनादिति चेद्, न । साधनत्व-
मात्रस्य विध्यर्थत्वे साधनत्वस्यानुगतस्याभावाद् विधेर्नानार्थ-
तापातः । न चैवमिष्टसाधनत्वपक्षेऽपि स दोषस्तदवस्थ इति
वाच्यम् । तत्रेच्छात्वजात्येच्छायास्तथा स्वविषयस्य तेन साध-
नत्वस्यानुगतिसम्भवात् । अत एव गन्धत्वादजात्या परस्परा-
सम्बन्धेन गन्धवत्त्वाद्युपाधेरनुगमादनुगतव्यवहारः । तस्मादि-
ष्टसाधनत्वमेव विध्यर्थ इति दिक् ।

अगं न विधिरपूर्वविधिर्नियमविधिः परिसंख्याविधिश्चे-
ति. सामान्यतस्त्रिविधः । तत्र कालत्रयेऽप्यप्राप्तस्य विधिरपूर्व-
विधिः । यथा — ब्रीहीन् प्रोक्षतीत्यत्र ब्रीहीणां प्रोक्षणस्य विधिं
विना मानान्तरेणाप्राप्तेरपूर्वविधिः । पक्षे प्राप्तस्याप्राप्ताशपरिपू-
रणफलको विधिर्नियमविधिः । यथा — ब्रीहीन्वहन्तीत्यत्रैत-
द्विध्यभावेऽपि पुरोडाशप्रकृतिद्रव्याणां ब्रीहीणां तण्डुलनिष्पत्त्य-
र्थमाक्षेपादेवावहननप्राप्तिर्भविष्यतीति न तत्प्राप्त्यर्थो विधिः,
किन्त्ववहननवदाक्षेपान्नखविदलनमपि प्राप्नुयादित्यवहननाप्रा-
प्त्यंशसम्भवात् तदंशेऽप्यवहननप्रापणार्थोऽयं विधिरित्यप्राप्ताश-
परिपूरणफलकैः । द्वयोरेकस्य प्राप्तावेकत्र तन्निवृत्तिफलको
विधिः परिसंख्याविधिः । यथा—“इमामगृभ्णन् रशनामृतस्येत्य-
श्वाभिधानीमाधत्ते” इत्यत्रैतद्विध्यभावेऽपि अयं मन्त्रोऽग्निचयने
पठितः । तत्रानुष्ठेयाश्चरशनाग्रहणे गर्दभरशनाग्रहणे च रशना-
ग्रहणप्रकाशनसामर्थ्यरूपेण लिङ्गेन नित्यं प्राप्नोतीति न तत्प्रा-

पत्यर्थः, नोप्यप्राप्तांशपरिपूरणार्थो वा, किन्तु, लिङ्गाविशेषाद् गर्दभरशनाग्रहणेऽपि प्राप्नुयादिति तन्निवृत्त्यर्थोऽयं विधिः ।

ननु परिसङ्ख्यायां मन्त्रस्य गर्दभरशनातो निवृत्तिरिव नियमविधावपि ब्रीहिषु नखविदलननिवृत्तिरपीष्टेति कथं नियम-परिसङ्ख्ययोः फलभेद इति चेद्, न । नियमविधाववघाताप्रा-प्यब्रीह्यंशेऽप्यवघातप्रापणं विनाक्षेपलभ्यस्य नखविदलनस्य नि-वृत्तिर्न सम्भवतीति प्रथमोपस्थितत्वाद् विधेयावहननगतत्वेन प्रत्यासन्नत्वाच्चाप्राप्तांशपरिपूरणरूपो नियम एव फलं, न तूपा-यान्तरनिवृत्तिः । तस्याश्चरमोपस्थितत्वाद् विधेयगतत्वेन विप्रकृ-ष्टत्वाच्च । परिसङ्ख्यायां तु द्वयोर्मन्त्रस्य नित्यप्रातत्वेनापूर्वविधि-वत् स्वरूपप्राप्तेर्नियमविधिवदप्राप्तांशपरिपूरणस्य वा फलत्वास-म्भवाद् गर्दभरशनानिवृत्तिरेव फलमङ्गीक्रियते । अत एव परि-सङ्ख्याविधेर्न स्वार्थे तात्पर्यम् । ‘अप्राप्ते शास्त्रमर्थवदि’ति न्यायेन मन्त्रलिङ्गप्राप्तेऽनेन मन्त्रेणाश्चरशनादातव्येति स्वार्थे तात्पर्या-योगादिति स्वार्थस्त्यक्तव्यः, तथा गर्दभरशना नादातव्येति परा-र्थे लक्षणा वाच्येति परार्थग्रहणं, सामर्थ्याद् गर्दभरशनाग्रहणे-ऽपि प्राप्तस्य मन्त्रस्य बाधश्च स्वीकार्य इति प्राप्तबाधश्चेति त्रैदो-ष्यात् परिसंख्याविधेर्नियमविधितो जवन्यता । तस्मादत्यन्ता-प्राप्ते विधिरपूर्वविधिः । पाक्षिकप्राप्तौ विधिर्नियमविधिः । उभ-यत्र प्राप्तौ विधिः परिसंख्याविधिः । तदुक्तं —

“विधिरत्यन्तमप्राप्ते नियमः पाक्षिके सति ।

तत्र चान्यत्र च प्राप्ते^१ परिसंख्येति गीयते ॥”

इति । एवमन्येऽपि विधिभेदा विस्तरभयान्न लिख्यन्त इति सक्षेपः ॥

इति विधिवाद ॥

अथापूर्ववादः ।

अत्र ग्राभाकराः — ‘पुष्टिकामो घृतं पिबेदि’त्यादिलौकिकलिङा प्रथमत एव क्रियागतेष्टसाधनत्वकृतिसाध्यत्वबोधकत्वेऽपि स्वर्गकामो यजेतेत्यादिवैदिकलिङां न प्रथमत एव क्रियागतेष्टसाधनत्वकृतिसाध्यत्वबोधकता सम्भवति । तथाहि — वैदिकलिङां हि नियोगो वाच्यः । ततश्च स्वर्गादिसाधनत्वेनावगते तस्मिन् यागविषयकं कार्यमिति प्रथमं कृतिसाध्यताबोधो जायते । तस्य च बोधस्य मदंशौचविषयतया प्रवर्तकत्वासंभवादनन्तरं स्वर्गकामस्य, मम यागविषयकं कार्यमिति पुनस्तस्मिन्नेव नियोगेऽनुपपत्तिसहायेन शब्देनैव द्वितीयः कार्यताबोधो जायते । ततश्च नियोगस्य फलत्वेन साक्षात् कृत्यसाध्यतया नियोगविषयकार्यताज्ञानस्य भिन्नविषयतया यागे प्रवर्तकत्वासंभवाच्च यागविषयकं कार्यताज्ञानं प्रथमावगतनियोगकार्यतानिर्वाहकतयावश्यं वाच्यम् । तच्च कामी हि का-

१. ‘सौ’ ख. पाठ २. ‘ङा’ क. पाठ ३. ‘त्वेऽव’ ख. पाठः.

४. ‘शावि’ क. पाठः. ५. ‘लतुल्यत्वे’ क. पाठ

स्यादन्यत् काम्यसाधनतयावगतमेव कर्तव्यतयावैतीति न्यायाद्
यागे काम्यसाधनताज्ञानं विना न भवतीति प्रथमप्रतीति-
नियोगद्वारा स्वर्गसाधनतया प्रतीतस्य यागस्य कार्यत्व ज्ञात-
व्यमिति स्वर्गसाधनतया ज्ञाते यागे काम्यस्वर्गसाधनं यागः
स्वर्गकामकृतिसाध्य इति तृतीयोऽपि बोध औपादानिकः शब्दा-
देव जायते । अयमेवाधिकारित्वबोध इत्युच्यते । ततो याग-
कृतिः कर्तारं विनानुपपन्नेति ज्ञानसहायेन शब्देनैव स्वर्गकामो
यागकर्तेति चतुर्थ औपादानिकः कर्तृत्वबोधो जन्यते । एवमपि
मदंशाद्यज्ञाने प्रवृत्तिर्नेति स्वर्गकामस्य यागः कार्यः, अहमपि
स्वर्गकामः, तस्मान्ममापि यागः कार्य इति ज्ञानसहायेनेष्ट-
वत्फलपर्यन्तदीर्घव्यापारवता शब्देनैव पञ्चमो बोध उत्पद्यत
इत्यस्माकं सिद्धान्तसरणिः । ततश्च प्रथम साक्षात् स्वर्गसाधन-
तयावगते नियोगे कृतिसाध्यताज्ञाने सति नियोगकृतिसाध्य-
तानिर्वाहाय पश्चादेवेष्टसाधनताज्ञानपूर्वकं यागे कृतिसाध्य-
ताज्ञानं शब्दात् । न तु प्रथमम् । वस्तुतस्तु स्वर्गकामस्य मम
यागविषयकमपूर्वं कार्यमिति नियोगविषयकद्वितीयकार्यताबो-
धादेव प्रवृत्तिसिद्धेर्न यागे पश्चादपि कृतिसाध्यताज्ञानम् । न
च भिन्नविषयकस्य नियोगविषयककार्यताज्ञानस्य कथं याग-
विषयकप्रवृत्तौ हेतुत्वम् । अन्यथातिप्रसङ्गादिति वाच्यम् । या-
गविषयकं कार्यमिति नियोगगतकार्यताज्ञानस्य यागविषयक-
तया समानविषयकत्वेन यागे प्रवर्तकत्वेऽप्यतिप्रसङ्गाभावेन गौ-
रवेण समानविशेष्यकत्वस्यातन्त्रत्वात् । अतः क्रियायां न

कृतिसाध्यताज्ञानं प्रवृत्तिहेतुः । स्यादेतदेवम्, यद्यपूर्वस्य वाच्यता स्यात् । तस्यामेव न प्रमाणमिति चेद्, न । आशुतरविनाशिनो यागस्य कालान्तरभाविस्वर्गं प्रति साक्षात्साधनत्वबाधात् परम्परासाधनत्वमेव ग्राह्यम् । तच्च परम्पराघटकापूर्वज्ञानं विना नेत्यपूर्वे लिङादिशक्तिरावश्यक । न च त्वन्मते जलाहरणान्वययोग्यतावच्छेदकस्यच्छिद्रेतरत्वस्य पदौदनुपस्थितस्याप्यन्वयप्रकारतया शाब्दबोधविषयत्वाभ्युपगमादिहापि यागे स्वर्गसाधनत्वान्वययोग्यतावच्छेदकस्यापूर्वस्य पदौदनुपस्थितस्यापि यागस्वर्गान्वयप्रकारतया शाब्दबोधविषयतोपपत्तेर्न तत्र लिङादेः शक्तिकल्पनेति वाच्यम् । योग्यतावच्छेदकत्वेन पूर्वं ज्ञातस्यैवान्यत्रान्वयप्रकारतया शाब्दधीविषयत्वमिति परेषामप्यभिमतम् । अन्यथा घटमात्रं जलाहरणयोग्यमिति ज्ञानतोऽपि घटेन जलमाहरेत्यत्रच्छिद्रेतरत्वभानापत्तेः । तथाचापूर्वस्य पूर्वानुपस्थितस्य योग्यतावच्छेदकत्वज्ञानासम्भवात् तज्ज्ञानार्थमपूर्वे लिङादिशक्तिरावशिका ।

नन्वेवं 'सोमेन यजेते'त्युत्पत्तिवाक्येऽपि नियोगे कार्यताधीः स्यात् । न चेष्टापत्तिः । उत्पत्तिविधौ यागः कर्तव्य इति क्रियाकार्यताज्ञानमेवोत्पद्यत इति भवत्सिद्धान्तहानेरिति चेद्, न । कालान्तरभाविफलसमभिव्याहृतलिङामेव प्रथमत एवापूर्व

१. 'र्वं विज्ञा' क. पाठ. २. 'त' क. पाठ. ३. 'दानु' क. पाठ.

४. 'दानु' क. पाठ ५. 'षा मतम्' क. पाठ ६. 'णे' क. पाठ.

७. 'चेत् का' क. पाठ

र्ववाचकत्वमित्यभ्युपगमात् । न चैवं वैदिकलिङ्वावच्छेदेना-
 पूर्वशक्तिरिति भवत्सिद्धान्तहानिरिति वाच्यम् । उत्पत्तिवा-
 क्येऽपि क्षणिकानां सोमयागानां कालान्तरभाविपरमापूर्वसाध-
 नत्वाय कल्प्यमानानामुत्पत्त्यपूर्वाणामपि लिङ्वाच्यतयैव कल्प-
 नात् । नन्वपूर्वस्य वैदिकलिङ्वाच्यत्वे 'यो ब्राह्मणायानपगुरेत्,
 तं शतेन यातयादि'त्यत्रापगोरणस्य कालान्तरभाविनरकयातना-
 जनकत्वानुपपत्त्या दुरितापूर्वमपि लिङ्वाच्यं स्यादिति चेद्, न ।
 सिद्धान्ते व्युत्पत्तिविरहेणापगोरणं शतयातनाफलकमिति सि-
 द्धान्तबोधकत्वासम्भवात् । तस्माद् ब्राह्मणाय नापगुरेतेति प्रति-
 षेधविधिशेषोऽयमर्थवाद इति तत्रापूर्वस्यावाच्यत्वेऽपि न हा-
 निः । विधिलिङामेवं तद्वाचकत्वाभ्युपगमात् । नन्वेवं तत्र
 दुरितापूर्वप्रतीतिः कथमिति चेदित्थम् । नापगुरेतेति प्रतिषेधवि-
 धावपगोरणनिवृत्तिविषयककार्यता प्रतीयते । तत्रापगोरणस्य दु-
 रितादृष्टाहेतुत्वे तन्निवृत्तेः कार्यताप्रतीतिर्न स्यात्, तस्याः स्वतः
 पुरुषार्थत्वाभावात् । अपगोरणस्य तद्धेतुत्वे तु भवत्यपगोरणनि-
 वृत्तिर्दुरितकारणानिवृत्तित्वेन सफलेति तत्र कार्यताबोध इत्यप-
 गोरणनिवृत्तौ कार्यताबोधानुपपत्त्यापगोरणस्य दुरितापूर्वसाध-
 नत्वकल्पनमिति दिक् ।

ननु तन्मते नित्यस्थले कालान्तरभाविफलाभावेन क्रि-

-
१. 'गाभ्यासाना' ख. पाठः २. 'डा वाच्य' क. पाठः ३ 'ण या'
 ख. पाठः ४. 'थे' ख पाठ. ५. 'त्व' क. पाठ ६ 'व तु त' ख
 पाठः. ७. 'णे' क. पाठः.

यायामेव कार्यतान्वयसम्भवान्न नित्यापूर्वसिद्धिरिति चेद् न । काम्यस्थले क्रियायाः स्वर्गकामकृतिसाध्यतान्वयानुपपत्त्या लिङः कार्यत्वविशिष्टे शक्तौ कल्प्यायां लाघवेन वैदिकलिङ्त्वावच्छेदेन क्रियाभिन्नकार्यत्वविशिष्टे शक्तिकल्पनान्नित्यापूर्वसिद्धिः । ननु शाब्दानुभवात् पूर्वम् अपूर्वत्वेनापूर्वोपस्थितावपूर्वत्वव्याघातः । तत्त्वेनानुपस्थितौ कथं तत्र शक्तिग्रह इति चेद्, न । कार्यत्वेन घटाद्युपस्थितौ कार्यत्वेन तत्र शक्तिधीः । शाब्दधीस्तु घटादेः स्वर्गकामकार्यतान्वयायोग्यत्वात् कार्यत्वेनापूर्वमेव विषयीकरोति । न चान्यस्य शक्तिग्रहविषयत्वम् अन्यस्य शाब्दबोधविषयत्वमित्युक्तम्, अतिप्रसङ्गादिति वाच्यम् । समानप्रकारकत्वस्य नियामकत्वात् । ननु कार्येऽपि स्थायित्वानिश्चयात् कथं स्वर्गकामस्य कार्यताधीरिति वाच्यम् । स्थायित्वविशिष्टे कार्ये शक्तिरित्येके । अन्वयितावच्छेदकतया स्थायित्वधीरित्यपरे ।

ननु लोके पाकादेः कार्यस्य धातुत एवोपस्थितेः कार्यत्वमात्रे लिङः शक्तिः । न तु कार्यत्वविशिष्टे । वेदे तु कार्यत्वविशिष्टे शक्तिरिति नानार्थतापात इति चेद्, न । कार्यत्वविशिष्टशक्तादेव पदाद् गौर्नित्येत्यत्रेव विशेषणमात्रोपस्थितेर्लक्षणयाप्युपपत्तौ लोके

-
१. 'म्य' क. पाठः. २. 'लप्यमानाया' क. पाठः. ३. 'र्यवि' क. पाठः. ४. 'श' क. पाठः. ५. 'र्व कार्यत्वेनोप' क. पाठः. ६. 'र्ये' क. पाठः. ७. 'मकाम्यता' ख. पाठः. ८. 'र्यत्वे श' ख. पाठः. ९. 'देर्घा' क. पाठः. १०. 'ते' क. पाठः.

कार्यत्वेऽपि शक्तेरकल्पनात् । न च विनिगमनाविरहाद् वेद एव लक्षणा किं न स्यादिति वाच्यम् । 'न विधौ परः शब्दार्थः' इति न्यायात् पौरुषेय एव लक्षणाकल्पनौचित्यात् । ननु लोके वेदे च कार्यतायामेव शक्तिः । लोके समभिव्याहृताद् धातोस्तदाश्रयोपस्थितिः, वेदे त्वाक्षेपादिति न कापि लक्षणेति चेद्, एवं सति नित्यस्थलेऽनुपपत्त्यभावात् कार्योपस्थितिर्न स्यात् । तस्माद् वैदिकलिङ्गत्वावच्छेदेन कार्ये शक्तिकल्पनायामेव नित्यस्थले कार्यसिद्धिरिति कार्ये शक्तिरेष्टव्या । तस्माद् वेदे न प्रथमतः क्रियान्वयिकार्यताधीरिति पूर्वपक्षसङ्क्षेपः ।

अत्रोच्यते — यदुक्तं शाब्दबोधस्यान्वयितावच्छेदकप्रकारकत्वनियमात् साक्षादसाधनस्य यागस्य स्वर्गसाधनताबोधेऽन्वयितावच्छेदकस्यापूर्वस्य प्रकारता वाच्या । सा च न पूर्वाज्ञातस्य सम्भवतीत्यपूर्वे लिङ्गाच्यता कल्पनीयेति । तन्न । तादृशनियमे मानाभावात् । न च घटन जलमाहरेत्यत्रच्छिद्रेतरत्वभानमेव मानमित्युक्तमिति, वाच्यम् । तत्र वस्तुतश्छिद्रेतरघटस्य घटत्वेन भानेऽपिच्छिद्रेतरघटत्वेनामानात् । अन्यथा घटपदस्यच्छिद्रेतरघटे लक्षणापत्तेः । शब्दानुपस्थितस्य शाब्दबोधाविषयत्वात् । न च क्षणिकस्य यागस्य कालान्तरफलं प्रत्ययोग्यत्वनिश्चयात् कथं तत्र साधनताधीरिति वाच्यम् । अनुभवस्य स्मृतौ जनयितव्यायां संस्कारस्येवात्रापि कस्यचित् स्थायिनो व्यापारस्य सम्भवेनायोग्यतानिश्चयविरहाद् योग्य-

तासंशयस्य चानुकूलत्वात् । नन्वेवमपि साधनत्वसामान्यबोध-
कस्यापि साक्षात्साधनत्वबाधे परम्परासाधनत्वप्रकारकज्ञानजन-
कत्वनियमात् परम्पराघटकत्वेनापूर्वस्य शाब्दबोधविषयत्वमङ्गी-
कार्यमिति चेद् , न । सामान्यबोधजनकस्य मानस्यैकविशेष-
बाधे विशेषान्तरविषयकज्ञानजनकत्वमेव , न तु विशेषान्तरप्र-
कारकज्ञानजनकत्वम् । अन्यथा गृहवर्तिनं घटमानयेत्यत्रापि
पीतघटबाधे नीलघटत्वादिप्रकारकज्ञानजननापत्तेः । तस्मात्
साधनत्वसामान्यशक्तेन लिङ्पदेनायोग्यतानिश्चयविरहादपूर्वो-
पस्थितिं विनापि साधनत्वमात्रप्रकारकबोधे जाते पश्चात्प्रती-
तसाधनत्वानुपपत्त्यापूर्वकल्पनमित्येव वाच्यम् । अन्यथा 'पुष्टि-
कामो घृतं पिबेदि'त्यादावपि घृतपानस्य साक्षात्कालान्तरभावि-
पुष्टिसाधनत्वबाधात् तद्व्यापारस्य धातुसाम्यादेरपि वाच्यताकल्प-
नापत्तेरिति दिक् ।

नन्वपूर्वकल्पनायामपि किं प्रमाणं, चिरध्वस्तादेव या-
गात् फलसम्भवात् । व्यापारकल्पनेऽपि तस्य व्यापारस्य याग-
गतानन्यथासिद्धत्वनियतपूर्ववृत्तित्वांशेषु काप्युपयोगाभावेनाप्र-
योजकत्वादिति चेद् , न । एवं सति चिरध्वस्ताद् दण्डादपि
घटोत्पादापत्तिः । न च भ्रम्यभावान्न तदुत्पत्तिरिति वाच्यम् ।
तर्हि भ्रमिरेव चिरध्वस्तदण्डात् किं न जायेत । तस्माद-

१. 'बो' क. पाठः. २. 'बो' क. पाठः. ३. 'षणान्त' क. पाठः.
४. 'कम्' ख. पाठः. ५. 'मान्यमा' क. पाठः. ६. 'म् । ध्व' ख.
पाठः.

न्वयव्यतिरेकाभ्यां नष्टस्य व्यापारवत् एव हेतुत्वमित्यत्रापि नष्ट-
स्य यागस्य स्वर्गसाधनतानिर्वाहाय व्यापारकल्पनावश्यंभा-
वात् । न च कल्पितस्यापि तस्यानन्यथासिद्धत्वाद्यंशेषु न का-
प्युपयोग इत्युक्तमिति वाच्यम् । पूर्ववर्तिलघटकतयोपयोगात् ।
पूर्ववर्तित्वं हि कार्योत्पत्तिपूर्वक्षणवर्तित्वरूपं कार्योत्पत्तिपूर्वक्षणे
स्वस्वव्यापारान्यतरसत्तया निर्वाह्यम् । तच्च चिरध्वस्तस्य स्वस-
त्तया बाधितमिति स्वव्यापारसत्तया निर्वाह्यम् । नन्वेवमि-
ष्टसाधनत्वशक्तेन विधिना कारणत्वघटकतया व्यापारभूतस्या-
पूर्वस्योपपादनादपूर्ववाच्यता दुर्बारा म्यादिति चेद्, न ।
एतादृशवाच्यताया अनन्यथासिद्धत्वादिसाधारणाया अस्माभि-
रप्यङ्गीकारात् । कार्यत्वविशिष्टतया लिङ्पदवाच्यतायाः परम-
नङ्गीकारात् ।

नन्वेवमपि यागादेः स्वध्वंस एव व्यापारोऽस्तु । कृत-
मपूर्वकल्पनया । न च प्रतियोगितदभावयोगेकत्राजनकत्वमिति
वाच्यम् । घटतदभावसमूहालम्बन इव तदविरोधात् । न च
यागध्वंसस्य व्यापारतया कारणत्वे कारणीभूताभावप्रतियोगित्वेन
यागस्य स्वर्गे प्रतिबन्धकत्वापत्तिरिति वाच्यम् । संसर्गाभाव-
त्वेन कारणीभूतो योऽभावस्तत्प्रतियोगिन एव प्रतिबन्धक-
त्वात् । अन्यथा कारणीभूतप्रागभावप्रतियोगितया ज्ञानोत्पत्तौ
ज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वापत्तेः । न चेष्टापत्तिः । यज्ज्ञानं यत्र प्रति-
बन्धकं, तत्सामग्र्यपि तत्र प्रतिबन्धिकेति ज्ञानसामग्र्या ज्ञाने

प्रतिबन्धकतापत्तेः । न च यागः सव्यापारकः कालान्तरभावि-
फलजनकत्वादिति व्यापारसाधकं प्रमाणं लाघवाद् भावरूप-
मेव व्यापारं कल्पयतीत्यपूर्वसिद्धिरिति वाच्यम् । अपूर्वस्य व्या-
पारत्वकल्पने हि धर्मिणस्तस्य तज्जन्यत्वस्य च कल्पने गौर-
वात् स्वरूपतस्तज्जन्यत्वेन च कलृप्तस्यै ध्वंसस्य तज्जन्यजनकत्व-
मात्रकल्पनायामेव लाघवात् । अत एव 'ध्वंसस्य व्यापारत्वे मुक्ते
पितरि पुत्रकृतश्राद्धादिना सुखोत्पत्तिः स्यात् । व्यापारस्य ध्वं-
सस्य सत्त्वात् । अपूर्वकल्पने तु मुक्ते पितरि अपूर्वानुत्पत्तेर्नायं
दोषः' इत्यपास्तम् । ध्वंससत्त्वेऽपि तत्र सुखप्रागभावाभावेन
सुखानुत्पत्त्युपपत्तेः । 'धर्मः क्षरति कीर्तनादि'ति^१ चै वाक्यं लक्ष-
णंया फलाजनकत्वपरम् । न तु नाशपरम् । येन ध्वंसस्य ना-
शासम्भवाद् व्यापारता न स्यात् । तस्माद् ध्वंस एव व्यापारो-
ऽस्त्विति नापूर्वकल्पनायां प्रमाणमिति चेद्, न । 'ज्योतिष्टोमेन
स्वर्गकामो यजेते'त्यादौ तत्तत्सोमयागाभ्यासध्वंसानामनेकेषां
व्यापारत्वकल्पने गौरवं, तथा स्नानसन्ध्यावन्दनादीनामप्यनेक-
क्रियारूपतया तत्तद्ध्वंसानां व्यापारत्वकल्पने गौरवमिति ला-
घवादेकापूर्वसिद्धिरिति दिक् ।

तच्चापूर्वं स्वजनककृतिसमानाधिकरणमेव कल्पयितुमु-
चितमिति कर्तृगतमेव कल्प्यते । न चैवं जातेष्टयादिना पुत्रग-
तपूतत्वादि फलं न स्यात् । अपूर्वस्य समानाधिकरणफलजनक-

१. 'न्यजनकत्व' क. पाठ. २. 'स्य त' क. पाठ. ३. 'ति वा'
क. पाठ., ४. 'च ल' ख. पाठ, ५ 'णावश्यकत्वात् फ' ख पाठ.,

त्वनियमादिति वाच्यम् । वचनवशेन तत्र कर्तृगतस्याप्यदृष्टस्य परम्परासम्बन्धेन पुत्रादिगतत्वकल्पनात् । न चैवं गयाश्राद्धकर्तरि पुत्रे मुक्ते तद्गतादृष्टस्यापि नाशात् पितरि स्वर्गो न स्यादिति वाच्यम् । स्वभोजकादृष्टस्यैव स्वमुक्तिविरोधितया मुक्तौ नाशेन श्राद्धजन्यादृष्टनाशौ नभ्युपगमात् । तस्मात् कर्तृ-समवेतमेवापूर्वमिति प्राञ्चः ।

नव्यास्तु — सर्वापेक्षया फलमेव प्रधानं, कृतेरपि तदर्थत्वात् । ततश्च फलोपपादकमपूर्वं फलसमानाधिकरणकमेव कल्प्यम् । ततश्च जातेष्ट्यादौ पुत्रादिगतमेवादृष्टम् । न चैवं सपत्नीकपितृपितामहादिगतफलजनकस्यैकस्य श्राद्धस्य पित्रादिगतानेकादृष्टकल्पनागौरवमिति वाच्यम् । अनेकपुत्रकृतस्य श्राद्धस्यैकफलार्थमनेकादृष्टकल्पनादोषस्य त्वन्मतेऽपि तुल्यत्वात् । न च शास्त्रादेशितं फलं कर्तरीति नियमान्न जातेष्ट्यादिना पुत्रादिगतं फलम् । येन कृतिव्यधिकरणमपूर्वं कल्प्येतेति वाच्यम् । 'पूत एव तेजस्व्यन्नाद इन्द्रियावी भवती'त्यर्थवादानुरोधेन पूतत्वादेः पुत्रादिगतत्वेनैव कल्पनीयतया शास्त्रादेशितमित्यस्यौत्सर्गिकत्वात् । तस्मात् फलममानाधिकरणमेवापूर्वं कल्प्यत इत्याहुः ॥

इत्यपूर्ववादः ।

- १ 'द्धा' ख. पाठः. २. 'शाभ्यु' ख. पाठ ३ दर्शित' क. पाठः.
४. 'दर्शित' क. पाठ ५ 'त् फ' क. पाठ ६ 'ल्पितमित्या' क.
पाठः.

अथ सिद्धार्थवादः ।

नन्वेवं वैदिकलिङ्गामपूर्वे शक्त्यभावेऽपि सर्वेषां पदानां कार्यान्वितस्वार्थे शक्तिरभ्युपेया । तथाहि — गामानयेत्यादि-प्रयोजकवृद्धवाक्यश्रवणानन्तरं प्रयोज्यवृद्धस्य प्रवृत्तिमुपलभमानो बालः प्रयोज्यवृद्धप्रवृत्तौ प्रयोजकवृद्धवाक्यमेव हेतुतया कल्पयति । प्रवृत्तिश्च न साक्षाच्छब्दप्रयोज्या । किन्तु प्रवृत्तिजनकज्ञानजननद्वारेति प्रवृत्तिजनकज्ञाने शब्दस्य प्रयोजकत्वं कल्पयति । कार्यताज्ञानं च प्रवृत्तिजनकमिति स्वप्रवृत्तावधारणादिदं मया कार्यमिति कार्यताज्ञानजनकत्वं शब्दे गृह्णाति । जन्यजनकभावश्च जन्यतावच्छेदकजनकतावच्छेदकयोरग्रहे न सम्भवतीति कार्यान्वितज्ञानत्वं कार्यतावच्छेदकं पदज्ञानत्वं च कारणतावच्छेदकं कल्पयतीति सामान्यतः पदमात्रस्य कार्यान्विते शक्तिं कल्पयति । पश्चादावापोद्वापाभ्यां क्रियाकारकपदानां कार्यान्वितस्वार्थज्ञानजनकतां गृह्णातीति प्रथमक्लृप्तकार्यकारणभावबलादुत्तरकाले गौरवप्रतिसन्धानेऽपि न कार्यान्वितत्वांशत्यागः, उपजीव्यविरोधात् । तस्मात् कार्यान्वितज्ञानमेव पदजन्यमिति सिद्धार्थस्थले कार्यवाचिपदसमभिव्याहाराभावान्न कार्यान्वितस्वार्थानुभावकत्वं, किन्तु पदादुपस्थितानां पदार्थानामसंसर्गाग्रहमात्रम् । तत एव तत्र व्यवहारश्च । न च त्वन्मते पदानां कार्यान्वित एव शक्तौ पदात् पदार्थोपस्थितिर्वा कथ-

१ 'च्छा' क पाठ २. 'कर्तव्यमि' ख पाठ ३ 'न्यज' क. पाठ
४ 'तस्वत्वा' क पाठ ५ 'नेनापि' क पाठ

मिति वाच्यम् । पदानां जातावेव शक्तिः । पदज्ञानज(न्यानु-
भव?न्य)तावच्छेदकं तु कार्यान्वितानुभवत्वमित्यनुभवानुकूला
शक्तिः कार्यान्वित इत्यस्माभिरभ्युपगमात् पदात् पदार्थस्मृतौ
न विरोध इति प्राभाकराः ।

अत्र तार्किकाः — प्रवृत्तिलक्षणकार्यानुमितं कार्यताज्ञा-
नं प्रति शब्दस्य हेतुताग्रह इत्यत्र न विवादः । किन्तु पद-
ज्ञानज(न्यानुभाव?न्य)तावच्छेदकं कार्यान्वितपदार्थानुभवत्वमे-
वेति यदुक्तं, तन्न मृष्यामहे । कार्यवाचिलिङादिपदादेव
कार्याशोपस्थितिसम्भवेन कार्याशत्यागस्यैवौचित्यात् । न चैवमु-
पजीव्यप्राथमिककल्पनाभङ्गप्रसङ्ग एव बाधक इति वाच्यम् ।
प्राथमिकत्वमात्रेणानुपजीव्यत्वात् । अन्यथेदं रजतमिति भ्रमोत्त-
रभाविनो नेदं रजतमिति ज्ञानस्य तदुपजीवकतया तदबाधक-
त्वप्रसङ्गात् ।

किञ्च, त्वया कार्यान्वितज्ञानत्वेन पदज्ञानत्वेन च कार्य-
कारणभावो वाच्यः । तथा च सिद्ध्यर्थस्थलेऽपि पदज्ञानरूप-
हेतोः सत्त्वात् कार्यान्वितज्ञानं किं न म्यात । यदि च कार्य-
वाचि पदमपि सहकारीत्युच्यते, तर्हि कार्यापस्थापकस्य कार्य-
वाचिपदस्य घटाद्युपस्थापकस्यै घटादिपदस्य च समाजात का-
र्यान्वितज्ञानमित्यर्थवशसम्पन्नतया न कार्यान्वितज्ञानत्वं का-
र्यतावच्छेदकम् । किं बहुना, कार्यार्थस्थल एव व्युत्पत्तिग्रह
इति न नियमः । सिद्ध्यर्थस्थलेऽपि प्रथमं तद्ग्रहसम्भवात् ।

तथाहि — उपलब्धचैत्रपुत्रजन्मा बालस्तादृग्वार्ताहारेण सह चैत्रसमीप गतः । चैत्र ! पुत्रस्ते जात इति वार्ताहारैवाक्य-
श्रवणसमनन्तरं चैत्रस्य मुखप्रसादं पश्यंश्चैत्रस्य हर्षमनुमाय
हर्षं प्रति च पुत्रजन्मज्ञानस्य हेतुत्व कल्पयति , पुत्रजन्म-
ज्ञाने च वाक्यस्य हेतुत्वं कल्पयतीति सिद्धः सिद्धार्थे शक्ति-
ग्रह इति दिक् ॥

इति सिद्धार्थवादः ।

—

अथान्वितशक्तिवादः ।

नन्वेवं यद्यपि कार्यवाचिपदादेव कार्योशोपस्थितेन का-
र्यान्विते शक्तिः , तथाप्यन्वयांशवाचकपदाभावेनान्वयांशस्या-
न्यतोऽनुपस्थितेः पदानामितरान्वितस्वार्थे शक्तिरङ्गीकार्या । कि-
ञ्च , वृत्त्या पदोपस्थापितस्यैव शब्दानुभवविषयत्वनियमादन्व-
यांशे वृत्तिरवश्यमेष्टव्या । सा च न लक्षणा । अन्वयानुपपत्ति-
प्रतिसन्धानौघनपेक्षणादित्यन्वयांशे शक्तिसिद्धिरिति चेद् , न ।
प्रकारान्तरलभ्यत्वमेव शक्त्यभावं गमयति , न तु पदान्तर-
लभ्यत्वमेव तथा । ततश्च प्रत्येकपदार्थशक्त्या तत्तत्पदार्थेषूपस्थि-
तेषु वृत्तिं विनाप्याकाङ्क्षादिसहकारिवशात् तत्तदर्थान्वित-
स्वार्थबोधोपपत्तेः । अन्यथैकस्यैव घटपदस्यानयनाद्यनेकक्रिया-
न्वितस्वार्थबोधकतया तत्तदन्वयांशेऽनन्तशक्तिकल्पनापत्तेः ।

१. 'राद् वा' क. पाठ. २. 'श' क. पाठ ३. 'नान' क. पाठ..
४. 'व । तत' क. पाठ.. ५. 'ते' ख. पाठ..

नन्वन्वयसामान्येऽवश्यं शक्तिरभ्युपेया । अन्यथा घट इत्युक्ते किमानेयः प्रेक्षणीयो वेति संशयजिज्ञासे न स्याताम् । एवमानयेत्युक्ते घटं पटं वेति जिज्ञासादिकं न स्यात् । सामान्यतो ज्ञाते विशेषतश्चाज्ञात एव जिज्ञासाद्युदयात् । तस्मादन्वयसामान्यं पदशक्यमिति चेद्, न । कारकसामान्येन क्रियासामान्यस्य तेन च क्रियासामान्येन कारकसामान्यस्य चाक्षेपेणोपस्थितौ तत्र जिज्ञासादिसम्भवान्न तदर्थमन्वयसामान्ये शक्तिः । अन्यथा चैत्रः समागत इत्युक्ते किं श्यामो गौरो वेति जिज्ञासोदयाद् रूपसामान्येऽपि चैत्रादिपदस्य शक्तिकल्पनापत्तेः । तस्माद् घटादिपदानां तत्तत्पदार्थ एव शक्तिः । आकाङ्क्षादिसहकारिवशादितरान्वयबोध इति दिक् ॥

इत्यन्वितशक्तिवादः ।

अथ शक्तिवादः ।

नन्वेवमन्वयांश इव वदत्तयंशेऽपि न शक्तिः । व्यक्तिशक्तिवादिनामपि घटादिपदानां न घटादिव्यक्तिमात्रं शक्तिः, घटादिव्यक्तीनामानन्त्येन शक्तिग्रहणासम्भवात् । किन्तु घटत्वादिविशिष्टे तदवच्छिन्ने वा । ततश्चावश्यकत्वाल्लाघवाच्च घटत्वादावेव शक्तिः । न चैवं धानकर्मत्वस्य महिष्यादिसाधारण्येन धेनुपदस्य गोत्वावच्छिन्ने धानकर्माणि शक्तिरिति भवत्सिद्धान्तविरोधः स्यात्, तत्राप्युक्तरीत्या गोत्व एव शक्त्यापत्तेरिति

वाच्यम् । गोत्वस्य वृषभसाधारण्येन न तत्र गोत्वे शक्तिः, कि-
न्तु, धानकर्मण्येव । गोत्वं त्वतिप्रसङ्गभङ्गायानुगमाय चावच्छे-
दकमात्रं कल्प्यते । प्रकृते च बाधकाभावाद्धावर्त्तादावश्यकत्वाच्च
घटत्वादावेव शक्तिः, न व्यक्तौ । न चैवमन्यशक्तात् पदात्
कथं व्यक्तिभानम्, अन्यथातिप्रसङ्गादिति वाच्यम् । ज्ञेयस्य
ज्ञानवित्तिवेद्यत्ववद् व्यक्तेरपि जातिवित्तिवेद्यतायामनतिप्रस-
ङ्गात् । प्रयोगैश्च — घटपदं न घटशक्तं घटत्वशक्तत्वाद् घटत्व-
पदवदिति प्राभाकराः ।

अत्र तार्किकाः — अत्र रजतत्वमिति भ्रमे जातिभाने-
ऽपि व्यक्तेरभानान्न जातिवित्तिवेद्यता व्यक्तेः । न च शाब्दबो-
धे तथा नियम इति वाच्यम् । जातिशब्दाद् व्यक्तेरभानेन
तथा नियमाभावात् । न च जातिशब्दोऽपि जातित्व एव श-
क्तो न तु जाताविति वाच्यम् । जातित्वं हि जातीतरावृत्तित्वे
सति जातिवृत्तित्वम् । ततश्च जातेरपि जातित्वघटकतया जा-
तिशब्दशैक्यतावश्यभावात् । न च गोत्वादिजातिविशेषमात्र-
शक्तपदत्वेन व्यक्त्युपस्थापकतानियमः, जातिशब्दश्च न ता-
दृश इति वाच्यम् । गोत्वादिभिन्नाशक्तत्वे सति गोत्वादिशक्त-
पदत्वस्य तदर्थतया तदपेक्षया गोत्वादिविशिष्टशक्तपदत्वस्यैव
व्यक्त्युपस्थापकतावच्छेदकत्वात् ।

वस्तुतस्तु विभक्तेः प्रकृत्यर्थगतस्वार्थबोधकत्वव्युत्पत्ते-

-
१. 'याव' क. पाठः. २. 'ते वा' क. पाठः. ३. 'वाच्च' क. पाठः.
४. 'तयान' ख. पाठः. ५. 'जकश्च' ख. पाठः. ६. 'घटकता' क. पाठः.

र्गमानयेत्यादौ विभक्त्यर्थकर्मत्वादेर्व्यक्त्यन्वयो न स्यात् । त्व-
 न्मते व्यक्तेः प्रकृत्यर्थत्वाभावात् । न चास्मन्मते विभक्तेः प्रकृ-
 त्यर्थाश्रयगतस्वार्थबोधकत्वमेव व्युत्पत्तिसिद्धमिति वाच्यम् ।
 त्वन्मते धेनुमानयेत्यत्र विभक्त्यर्थस्य न प्रकृत्यर्थाश्रयेऽन्वयः,
 गोत्वस्य केवलं तत्र प्रकृत्य(र्था ? र्थता)वच्छेदकतया प्रकृत्यर्थ-
 त्वाभावात्, किन्तु प्रकृत्यर्थे धानकर्मणीति सर्वत्र लाघवात्
 प्रकृत्यर्थ एव विभक्त्यर्थान्वयकल्पना । न च सामान्यतया
 प्रकृतितात्पर्यविषयत्वमेव तदन्वयितावच्छेदकमिति व्यक्तावपि
 तदन्वयो न विरुद्ध इति वाच्यम् । व्यक्तेः प्रकृतितात्पर्यविष-
 यत्वे तत्र तात्पर्यनिर्वाहकतया वृत्तेरवश्यकल्प्यत्वात् । कल्प-
 नीया च वृत्तिः शक्तिरेव, न लक्षणेति वक्ष्यते । एतेन व्यक्ते-
 र्थापत्त्यानुमानाद् वोपस्थितिरिति भाट्टमतमपास्तम् । व्यक्तेः
 प्रकृत्यर्थत्वाभावेन विभक्त्यर्थान्वयानुपपत्तेः । अनुपपत्तिव्या-
 प्याद्यप्रतिसन्धानेऽपि व्यक्त्युपस्थितेश्च । तस्माद् व्यक्तौ शक्ति-
 रैष्टव्या ।

यत्तु — व्यक्तौ लक्षणैव । अतो न तस्याः प्रकृत्यर्थत्वा-
 भावः । न चैवं शक्यस्यैव गोत्वादेर्लक्ष्यतावच्छेदकत्वापत्तिरिति
 वाच्यम् । नीलपदे गुणिलाक्षणिके शक्यस्यैव गुणस्य लक्ष्यता-
 वच्छेदकत्ववदिहाप्यविरोधात् । अतो व्यक्तेर्न प्रकृत्यर्थत्वा-
 भाव इति मण्डनमिश्रैरुक्तम् । तदप्यभव्यम् । अन्वयाद्यनुप-
 पत्त्यप्रतिसन्धानेऽपि गोपदाद् गोत्वविशिष्टप्रतीतेः । उत्सर्गतः

पदज्ञानजन्यस्मृतिविषयत्वरूपं शक्यत्वं व्यक्तावप्यवर्जनीय-
मिति दिक् ।

एवं गोत्वादिवैशिष्ट्यांशेऽपि शक्तिः स्वीकार्या । विशि-
ष्टस्यैव पदादुत्सर्गतः प्रतीतिः । एवं द्रव्यादिपदादाकृतिविशेष-
स्याप्रतीतावपि घटादिपदेभ्योऽवयवसंयोगविशेषरूपाया आकृ-
तेर्नियमतः प्रतीतेर्घटादिपदानामाकृतिरपि शक्या । न चैवं
व्यक्त्याकृतिजातीनां शक्यत्वे^१ शक्त्यनेकत्वेन नानार्थत्वापत्ति-
रिति वाच्यम् । जाल्याकृतिविशिष्टव्यक्तावेकस्या एव शक्तेः
कल्पनात् । न च व्यक्तीनामानन्त्याद् व्यक्तौ कथं शक्तिग्रह
इति वाच्यम् । अस्माभिः सामान्यलक्षणाभ्युपगमेन सामान्य-
लक्षणया सर्वव्यक्त्युपस्थितौ तासु शक्तिग्रहसम्भवात् । तदन-
भ्युपगमेऽपि गोत्वविशिष्टे शक्तिगिति गोत्वप्रकारेण कचिद् व्य-
क्तौ^२ शक्तिग्रहः । शक्तिग्रहप्रकारेण शाब्दबोधनियमाद् गोत्वप्र-
कारको व्यक्त्यन्तरे^३विषयकः शाब्दबोध इति न किञ्चिदनु-
पपन्नम् ।

नन्वेवमपि यथा तीरत्वेनोपस्थिते तीरे शक्यसम्बन्धरू-
पलक्षणाग्रहणादलक्ष्यमपि तीरत्व लक्षणाग्रहप्रकारतया पदज-
न्यस्मृतिविषयः, तथा गोत्वेनोपस्थिताया गवि^४ शक्तिग्रहाच्छ-
क्तिग्रहप्रकारतया गोत्वस्यापि पदात् स्मृत्युपपत्तेर्न गोत्वेऽपि

१. 'यरूपश' क पाठ २. 'त्वे ना' क. पाठ ३. 'क्ते' क.
पाठ ४. 'न्यतर' क. पाठ ५. 'वि अ' क पाठ .

शक्तिः, किन्तु व्यक्तावेवेति चेद्, न । लक्षणास्थले^१ हि लक्ष्यलक्ष्यतावच्छेदकयोर्नैका लक्षणा सम्भवति^२ । तीरे संयोगस्य तीरत्वे संयुक्तसमवायस्य लक्षणात्वात् । अतस्तत्रागत्या तीरस्मृतौ^३ लक्षणा, तीरत्वस्मृतौ लक्षणाग्रहप्रकारत्वमिति नियामकद्वयं कल्प्यते । प्रकृते तु पदार्थान्तररूपाया ईश्वरेच्छारूपाया वा शक्तेरेकस्या एव विशिष्टस्मृतौ नियामकत्वसम्भवान्न नियामकद्वयकल्पना युक्ता । यथा च तीरत्वेऽपि न लक्षणा, तथा वक्ष्यते । तस्माज्जात्याकृतिविशिष्टायां व्यक्तौ शक्तिरिति दिक् । प्रयोगश्च — घटपदं घटत्वविशिष्टशक्तिमत्, उत्सर्गतो घटत्वविशिष्टस्मृतिजनकत्वात्, यन्नैवं तन्नैवम्, यथा पटपदम् ॥

इति शक्तिवादः ।

अथ योगरूढिवादः ।

एवं पङ्कजपदमुत्सर्गतः पद्मत्वविशिष्टस्मृतिजनकत्वात् पद्मत्वविशिष्टे शक्तमिति न्यायविदः । अत्र मीमांसकाः — किं पद्मत्वविशिष्टस्य स्मृत्यर्थं तत्र शक्तिः कल्प्यते, उतानुभवार्थम् । नाद्यः, उद्बुद्धसंस्कारादेव स्मृत्युपपत्तेः । न च नियमतः संस्कारोद्बोधकस्यान्यस्याभावादन्वयव्यतिरेकिणः पङ्कजपदस्यैव तदु-

१ 'ले ल' क पाठ. २ 'तीनि ती' ख पाठ ३ 'रती' क. पाठ ४ 'क्तम् । उ' ख. पाठ ५ 'नि पदश' ग पाठ,

द्वोधकता वाच्या । पदं च वृत्तिविषयादन्यत्र न संस्कारोद्बोध-
कमिति पङ्कजपदस्य पद्मत्वविशिष्टे शक्तिरूपेयेति वाच्यम् ।
शक्तिस्मृतिहेतुसंस्कारोद्बोध एव व्यभिचारेणोक्तनियमाभा-
वात् । न चैवं घटादिपदेऽपि शक्तिर्न स्यात्, तत्रापि संस्का-
रादेव पदार्थस्मृत्युपपत्तेरिति वाच्यम् । अव्युत्पन्नस्य शाब्दानु-
भवाभावेन शक्ततया गृहीतस्यैवानुभावकत्वमित्यनुभवार्थं तत्र
शक्त्यवश्यंभावात् । नन्वस्तु तर्ह्यत्राप्यनुभवार्थं शक्तिरिति द्वि-
तीयः पक्ष इति चेद्, न । पद्मत्वविशिष्टस्मृतिसहकृतावयवश-
क्त्यैव पङ्कजनिकर्तृ पद्ममित्यन्वयानुभवोपपत्तेः । नन्वेवं स्मृत्यु-
पस्थितं तीरमादाय घोषादिपदैरेवान्वयानुभवैसम्भवात् तीरे
वृत्तिकल्पना न स्यात् । तस्माद् वृत्तिविषयस्यैवान्वयानुभववि-
षयतेति तीरे यथा वृत्तिकल्पना, तथा पद्मत्वविशिष्टेऽप्यनुभ-
वार्था शक्तिरेष्टव्येति चेद्, न । लाक्षणिकस्थले ह्यनुभवार्था न
वृत्तिः । किन्तु तीरस्य प्रकृत्यर्थत्वाभावे विभक्त्यर्थस्याधारत्वस्य
तीरेऽन्वयबोधो न स्यात् । विभक्तेः प्रकृत्यर्थगतस्वार्थबोधक-
त्वव्युत्पत्तेः । अतस्तत्र विभक्त्यर्थान्वयार्थमेव वृत्तिकल्पना,
नानुभवार्थम् । नन्वस्तु तर्ह्यत्रापि द्वितीयाविभक्त्यर्थस्य कर्म-
त्वस्य पद्मान्वयार्थं तत्र शक्तिरिति चेद्, न । पद्मस्यापि पङ्कज-
निकर्तृतया प्रकृतिभूतडप्रत्ययार्थतया (च) तदर्थं शक्तेरकल्प-
नीयत्वात् । तस्मान्न पद्मत्वविशिष्टे शक्तिरित्याहुः ।

१. 'षु' क. पाठ. २ 'वात्' ख पाठ. ३ 'क्ते क' क पाठ.

.४ 'त् । न तु तस्मात् प' क पाठ

अत्रोच्यते — पदविशेषजन्यपदार्थोपस्थितिरेवान्वयबो-
धाङ्गम् । अन्यथा घटः कर्मत्वमित्यादावप्यन्वयबोधापत्तेः ।
किञ्च, वृत्त्या पदादनुपस्थितस्याप्यन्वयबोधविषयत्वे आकाशपदे
शक्तिर्न स्यात् । समवायसम्बन्धेनाकाशशब्दादुपस्थितस्याप्या-
काशस्यान्वयबोधविषयत्वसम्भवात् । ततश्चान्वयबोधविषयपदा-
र्थस्मृतेः वृत्त्या पदजन्यत्वनियमात् पङ्कजमानयेत्यादौ नियम-
तोऽन्वयबोधविषयपद्मत्वविशिष्टस्मृतिरपि वृत्त्या पङ्कजपदजन्या
वाच्येति पङ्कजपदस्य पद्मत्वविशिष्टे शक्तिरवर्जनीया । न चा-
नादिप्रयोगरूपसम्बन्धादुपस्थितस्यैवान्वयबोधविषयत्वमस्त्विति
न तत्र शक्तिकल्पनमिति वाच्यम् । एव सति घटादिपदेऽपि
शक्तिर्न स्यात् । वस्तुतस्तु मादिदेवदत्तादिपदे सङ्केतस्यैव
पदसम्बन्धत्वकल्पनात् प्रकृतेऽपीश्वरसङ्केत एव सम्बन्ध इति
पद्मत्वविशिष्टे शक्तिसिद्धिरिति दिक् ।

केचित्तु पद्मत्वविशिष्टे लक्षणास्तु । पङ्कजनिकर्तृत्वरूप-
पशक्यसम्बन्धसत्त्वात् । वृत्तिद्वयविरोधस्य मणिकृन्मते दोषत्वा-
भावात् । न च वादिवाक्यात् पद्मत्वविशिष्टप्रतीतिर्न स्यादिति
वाच्यम् । तर्हि निरुद्धलक्षणास्तु । अत एवान्वयानुपपत्त्याद्य-
प्रतिसन्धानेऽपि तत्प्रतीतिर्न विरुद्धा । न चैवं कुमुदे लाक्षणिकः
प्रयोगो न स्यादिति वाच्यम् । निरुद्धलाक्षणिकस्यापि द्वि-
रेफादिपदस्य 'तस्याः कुन्तलो द्विरेफ' इत्यन्यत्र लाक्षणिकप्र-
योगदर्शनादित्याहुः ।

अन्ये तु पङ्कजमानयेत्यत्र न कुमुदादिसाधारणयोगार्थान्वयधीरिति न विवादः । तत्र यदि पद्मत्वविशिष्टे शक्तिर्न-
स्यात्, तदा कुमुदादिसाधारणी योगार्थप्रतीतिरनिवार्येति तन्नि-
वृत्त्यर्थं पद्मत्वविशिष्टे समुदायशक्तिरङ्गीकार्या । तथात्वे त्वेक-
पदोपात्तत्वप्रत्यासत्त्या योगार्थावच्छिन्न एव रूढ्यर्थो भासत इति
न कुमुदादिसाधारणप्रतीतिः ।

नन्वेवमपि यत्र कुमुदतात्पर्येणैव पङ्कजपदं प्रयुक्तं,
तत्र कुमुदत्वप्रकारकप्रतीतेर्वृत्तिं विनानुपपन्नत्वेन समुदायस्य
कुमुदे लक्षणायामपि योगार्थस्य लक्षणोपस्थितेन कुमुदेनावय-
वशक्त्यैवान्वयप्रतीतिसम्भवान्नावयवार्थं लक्षणा कल्प्येत । न
चेष्टापात्तिः, अपसिद्धान्तादिति चेद्, न । यथा गङ्गायां घोष इत्यत्र
गङ्गापदस्य तीरपरत्वज्ञानेऽपि गङ्गापदात् प्रथमं प्रवाहस्मृतिः,
ततः शक्यसम्बन्धज्ञानात् तीरस्मृतिः । तथात्रापि कुमुदपरत्व-
ज्ञानेऽपि प्रथमं पङ्कजपदाद् रूढ्या पद्मत्वविशिष्टस्मृतिः, ततः श-
क्यसम्बन्धज्ञानात् कुमुदधीः । अतः प्रथममुपस्थितेन पद्मत्ववि-
शिष्टेन योगार्थान्वयात् पश्चात् कुमुदान्वयार्थं स्वतन्त्रोपस्थितये
योगार्थेऽपि लक्षणावश्यकी । न च वाक्यलक्षणानङ्गीकारात् का-
वयवार्थं लक्षणेति वाच्यम् । उपलब्ध एव लक्षणास्वीकारात् ।
पङ्कजपदस्य तात्पर्यग्राहकत्वेनावैयर्थ्यात् । न च शक्यस्यैव
लक्ष्यत्वं विरुद्धमिति वाच्यम् । गौर्नित्येत्यत्रेव शक्यस्यापि लक्ष्य-
त्वाविरोधात् । पङ्कजकुमुदमानयेत्यत्रापि समुदायशक्त्या झटि-

ति स्मृतेन पद्मत्वविशिष्टेनैवैकपदोपात्तत्वप्रत्यासत्त्या योगार्थान्वयात् कुमुदान्वयार्थं लक्षणावश्यकी । न च कुमुदसमाभिव्याहारेण प्रतिबन्धान्न तत्र पद्मत्वविशिष्टस्मृतिरिति वाच्यम् । समाभिव्याहारादेः पद्माद्यन्वयानुभवप्रतिबन्धकत्वेऽपि स्मृतावप्रतिबन्धकत्वस्य वक्ष्यमाणत्वात् । स्थलकमलतात्पर्यके तु पङ्कजपदे योगार्थस्यायोग्यतयानन्वयात् समुदायशक्त्यैव पद्मत्वविशिष्टप्रतीतिरिति दिगित्याहुः ।

वस्तुतस्तु ग्राह्याभावानवगाहिनोऽपि जनकज्ञानाविघटकस्यापि रूढिज्ञानस्य^१, सिद्धेरनुमिताविवासाधुत्वज्ञानस्य शाब्दज्ञान इव च योगार्थज्ञाने प्रतिबन्धकत्वमेष्टव्यम् । अत एव 'वर्षासु रथकार आदधीते'त्यत्र रथकारपदरूढ्यर्थजातिविशेषमात्रस्याधानेऽधिकारो, न तु योगार्थरथकर्तृत्वविशिष्टस्य, रूढ्या प्रतिबन्धेन योगार्थस्याभानात् । तस्मात् पद्मपरत्वेऽपि न योगार्थभानमित्याहुः ।

ननु सिद्धेरनुमितिजनकीभूतपक्षनाघटकसंशयरूपज्ञानविघटकतयैव प्रतिबन्धकत्वम् । असाधुत्वज्ञानस्यापि शाब्दधीजनकसाधुत्वज्ञानविघटकतयैव प्रतिबन्धकत्वम् । अतो रूढिज्ञानस्य साक्षादविरोधिनो जनकज्ञानाविघटकस्य न योगार्थप्रतिबन्धकतेति चेद्, न । अनुमितौ घनगर्जितस्थलादावभावेन सन्दिग्धसाध्यकत्वरूपपक्षताहेतुत्वनिरासात् । व्याकरणमजान-

तामपि पामराणामपभ्रंशतोऽप्यर्थप्रत्ययस्य सकलानुभवसिद्ध-
त्वेन व्याकरणस्मृत्युपगृहीतत्वरूपसाधुत्वज्ञानस्य शाब्दबोधहे-
तुत्वाभावाच्च सिद्धेरसाधुत्वनिश्चयस्य च न जनकज्ञानैविघटक-
तया प्रतिबन्धकत्वं, किन्तु साक्षादेवेति दिक् ॥

इति योगरूढिवादः ।

अथापभ्रंशवादः ।

नन्वपभ्रंशतो व्याकरणस्मृत्यनुपगृहीतत्वरूपासाधुत्वनि-
श्चयेऽपि व्युत्पन्नानामर्थप्रतीतिरसाधुत्वज्ञानं प्रतिबन्धकमेव नेति
चेद्, न । तत्र साधुशब्दस्मरणादेवान्वयबोध इत्येके । व्याक-
रणस्मृतिनिषिद्धत्वमेवासाधुत्वम् । तच्च नापभ्रंशेषु । न चैवं
साधुभिर्भाषितव्यं नासाधुभिरिति विभागानुपपत्तिरिति वा-
च्यम् । व्याकरणस्मृत्युपगृहीतानुपगृहीतपरत्वात् तस्येत्यन्ये ।
इदं तु ध्येयम् — अपभ्रंशेषूत्सर्गतस्तत्तदर्थप्रतीतिजनकत्वेऽपि
न शक्तिः, एकस्यार्थस्यानेकशब्दत्वस्यान्याय्यत्वात् । न चैवं
घटकलशादिषु पर्यायपदेष्वेकत्रैव शक्तिः स्यादिति वाच्यम् ।
तत्र विनिगमनाविरहेण सर्वत्र शक्त्यभ्युपगमात् । प्रकृते च
सर्वदेशावच्छेदेन संस्कृतशब्दानामैक्यस्य विनिगमकत्वात् । न
चैवं प्राकृतादिभाषाशब्दानां सर्वदेशावच्छेदेनैक्यात् तत्रापि

१. 'च ज' ख पाठ २. 'ना' ख पाठः. ३. 'या न प्र' ख. पाठः.
४. 'त्युप' ख पाठः. ५. 'दन्व' क. पाठः.

शक्तिः स्यादिति वाच्यम् । तेषां संस्कृतशब्दज्ञापकतयैवार्थ-
प्रत्यायकत्वस्यानुभवसिद्धत्वेन तेषु शक्त्यैकल्पनात् । न चैव-
मपभ्रंशादर्थप्रतीत्यनुपपत्तिरिति वाच्यम् । शक्तिभ्रमात् तदुप-
पत्तेः । तथाहि — व्युत्पन्नं प्रति केनचिद् गोशब्दे प्रयोक्तव्ये
करणापाटवाद् गावीशब्द उच्चारिते तेन गोशब्दमनुमायार्थ
प्रतीत्य व्यवहृते तद्व्यवहारदर्शिना बालेन * गावीशब्दे शक्ति-
भ्रमात् तदुत्तरोत्तरभ्रमपरम्परोपपत्तेरिति दिक् ।

अत्र केचित् — अनन्तासु भाषास्वनन्तेषु शब्देष्वेवं
शक्तिभ्रमपरम्पराकल्पनमयुक्तम् । तथा सति विदुषां ततोऽर्थप्र-
त्ययो न स्यात् । प्रत्यपशब्द संस्कृतशब्दस्मरणकल्पनं चाननु-
भवपराहतम् । किञ्च, अस्माच्छब्दादयमर्थ उत्सर्गतो बोद्धव्य
इतीश्वरेच्छाविषयत्वं शक्तैत्वम् । तच्चापभ्रंशेष्वप्यक्षतम् । तस्याः
सर्वविषयत्वात् । न च वायौ रूपसमवायसत्त्वेऽपि यथा तत्र
तस्य सम्बन्धत्वं न कल्प्यते, तथापभ्रंशेष्वीश्वरेच्छासत्त्वेऽपि
तस्यास्तत्र न सम्बन्धत्वकल्पनमिति वाच्यम् । ततोऽर्थप्रतीति-
रबाधितत्वेन तत्र तस्याः सम्बन्धत्वाकल्पनस्यायुक्तत्वात् । अतः
केषाञ्चिच्छक्तिभ्रममूलकत्वसम्भवेऽपि न सर्वेषां तन्मूलकत्वमि-
त्याहुः ॥

इत्यपभ्रंशवादः ।

-
१. 'क्ति' क. पाठ. २. 'मादु' ख पाठ ३. 'नमन' क. पाठः.
४. 'यमुत्स' क. पाठ. ५. 'क्य' ख पाठ. ६. 'द्वक्ष' क. पाठ. ७.
'धात्र स' क. पाठ.. ८. 'त्व' क पाठ. ९. 'स्य' क. पाठ.
-

* 'बालस्य' इति पाठ्य भानि, तद्विशेषणमपि पृष्ठयन्तम् ।

अथेश्वरेच्छावादः ।

ननु पदपदार्थयोः स्वरूपमेव सम्बन्धोऽस्तु, किमीश्वरे-
च्छापर्यन्तधावनेनेति चेद्, न । गुणगुणिसम्बन्धवत् पदपदा-
र्थसम्बन्धस्यापि लाघवादेकैत्वसिद्धौ लोके डित्थादिपदसङ्केत-
स्येच्छानुविधायित्वदर्शनाद् घटादिपदसङ्केतस्यापीश्वरेच्छानुवि-
धायित्वकल्पनात् । नन्वेवं नैयायिकस्येश्वरेच्छारूपशक्तिज्ञानम-
र्थप्रत्यायकम् । मीमांसकस्य तु पदार्थान्तररूपशक्तिज्ञानमिति
परस्परव्याभिचारान्न तयोरर्थप्रत्यायकत्वं, किन्तु तज्ज्ञानजनक-
त्वज्ञानस्यैव । न च सम्बन्धं विना तज्ज्ञानजनकत्वज्ञानमेव
न सम्भवतीति वाच्यम् । तज्ज्ञानजनकत्वेन ज्ञातत्वस्यैव स-
म्बन्धत्वात् । पूर्वपूर्वतद्गीजनकत्वज्ञानादुत्तरोत्तरतद्गीजनकत्व-
ज्ञानसम्भवात् । न च सादिदेवदत्तादिपदे पूर्वपूर्वतद्गीजनक-
त्वज्ञानासम्भवादस्मादयमर्थो ज्ञातव्य इति सङ्केतज्ञानस्यैव
हेतुतया लाघवात् पदमात्रे तस्यैव हेतुत्वमिति वाच्यम् । अ-
स्मात् पदादयमर्थो ज्ञातव्य इति ज्ञानकाले अर्थे पदजन्यज्ञा-
नविषयत्वसमानवित्तिवेद्यतया पदेऽप्यर्थज्ञानजनकत्वस्यापि भा-
नेन सादिपदेऽपि तज्ज्ञानजनकत्वज्ञानसम्भवादिति चेद्, न ।
तज्ज्ञानजनकत्वेन ज्ञातत्वस्यैव पदसम्बन्धत्वे शक्तिभ्रमादर्थ-
प्रत्ययः क्वापि न स्यात् । अर्थप्रत्यये तद्गीजनकत्वेन ज्ञातत्व-
रूपपदसम्बन्धावश्यम्भावात् । किञ्च, लिङ्गमपि तद्गीजनकत्वेन

१. 'पदा' ख पाठ २ 'कसि' ख. पाठ ३ 'कत्वस्यै' ख. पाठ..
४. 'ना पूर्वपूर्वत' क. पाठ..

ज्ञातमनुमापकमिति किं व्याप्त्या । यदि च सम्बन्धं विना तद्धीजनकत्वमेव न सम्भवतीति व्याप्तिकल्पना, तदा शक्तावपि दीयतां दृष्टिः । यदपि परस्परव्यभिचार इति, तन्न । नहीश्वरेच्छात्वेन पदार्थान्तरत्वेन वा तज्ज्ञानं हेतुरिति ब्रूमः । किन्तु शाब्दानुभवजनकतावच्छेदकधर्मवदिदं पदमिति सम्बन्धभानमेव हेतुरित्यङ्गीकुर्म इति न कस्यापि मते व्यभिचार इति दिक् ॥

इति ईश्वरेच्छावाद ।

अथ लक्षणासमर्थनम् ।

एवं शक्तिवच्छक्यसम्बन्धरूपा लक्षणाख्या वृत्तिरप्येष्टव्या । अन्यथा गङ्गायां घोष इत्यादौ गङ्गादिपदात् तीराद्युपस्थित्यनुपपत्तेः । न च गङ्गापदात् शक्त्या प्रवाहोपस्थितौ तेन तत्सम्बन्धितरस्मृतिः सम्भवतीति वाच्यम् । घटः कर्मत्वमानयनं कृतिरित्यत्रान्वयबोधाभावेन पदविशेषजन्यपदार्थोपस्थितेरेवान्वयबोधाङ्गत्वात् तीरस्मृतेरपि गङ्गापदजन्यत्वाय तत्र वृत्तेरभ्युपेयत्वात् । किञ्च, तीरस्य गङ्गापदार्थत्वाभावे तीरे गङ्गायामिति सप्तम्यर्थाधारत्वान्वयो न स्यात् । विभक्तेः प्रकृत्यर्थगतस्वार्थबोधकत्वव्युत्पत्तेः । न च प्रकृतितात्पर्यविषयेऽर्थे विभक्त्यर्थान्वय इति वाच्यम् । परम्परया वह्नितात्पर्यके धूमोऽस्तीति वाक्ये विभक्त्यर्थस्यैव वह्नयन्वयबोधापत्तेः, गङ्गापदस्य तीरतात्प-

१. 'व स' क पाठ २ 'रस्य व्य' क. पाठ ३. 'र्थत्वे' ख. पाठः.

४ 'रेष्ट' ख. पाठ ५ 'क्य' क. पाठ ६ 'म्यान्व' ख. पाठः.

र्थकत्वे तात्पर्यनिर्वाहकतया तीरे वृत्तिकल्पनावश्यम्भावाच्च । तस्माद् गङ्गापदस्य तीरे शक्यसम्बन्धरूपा वृत्तिरवश्यमेष्ट-
व्या । नन्वेवं गङ्गापदस्य तीरे शक्तिरेवास्तु, ईश्वरेच्छारूपा-
यास्तस्या एकत्वात्, पदपदार्थसम्बन्धत्वेनान्यत्र क्लृप्तत्वात् ।
जगत्कारणतया तीरस्मृतिहेतुत्वस्यापि सिद्धतया पदपदार्थसम्ब-
न्धत्वेनापि तस्या एव पदार्थस्मृतिहेतुत्वकल्पनौचित्याच्च । न
तु शक्यसम्बन्धरूपा लक्षणा कल्प्या । सम्बन्धस्य संयोगसंयु-
क्तसमवायादिभेदेन स्वरूपतोऽप्यनेकत्वात्, पदसम्बन्धत्वेना-
न्यत्राक्लृप्तत्वाच्चेति चेद्, न । एव सति गङ्गापदस्य कदाचिद्
घटादिपरतयापि प्रयोगसम्भवेन विश्वमात्रशक्तता स्यादिति
गतं शक्याशक्यविवेकेन, समागतं च तीरादावपि शक्तिग्राह-
कवृद्धव्यवहाराद्यपेक्षया । किञ्च लक्षणास्थलेऽन्वयाद्यनुपपत्तिप्र-
तिसन्धानमपि न स्यात् । तस्माच्छक्यसम्बन्धस्याक्लृप्तमपि पद-
सम्बन्धत्वमवश्यं कल्पनीयम् । ननु प्रवाहसम्बन्धस्य पुरुषादि-
साधारण्याच्च शक्यसम्बन्धो लक्षणा । न च शक्याविना-
भावसम्बन्धो लक्षणा, यष्टीः प्रवेशयेत्यादावपि प्रवेशसमये
यष्टिधार्मिणां यष्ट्यविनाभावसम्भवादिनि वाच्यम् । अविनाभा-
वस्यापि मत्स्यादिमाधारण्येनातिप्रसङ्गादिति चेद्, न । प्रकर-
णादेस्तात्पर्यनियामकत्वेनातिप्रसङ्गाभावात् ।

नन्वेवमक्षादिपदेष्वपि एकत्रैव शक्तिरन्यत्र लक्षणेति

१ 'ति श' क पाठ २ 'श्यक' क पाठ ३. 'क्ति' क पाठ .
४. 'रा' ख पाठ .

स्यादिति चेद्, न । तत्र तुल्यवदुभयत्र प्रयोगाद् विनिगमनाविरहेणोभयत्रापि शक्तिरिति नानार्थता । नानाशक्त्या नानाप्रकारकोपस्थितिजनकत्वस्यैव नानार्थत्वात् । न चैवं सर्वनाम्नामपि नानाशक्त्या बुद्धिस्थघटत्वादिनानाप्रकारकज्ञानजनकतया नानार्थतापत्तिरिति वाच्यम् । इष्टत्वादित्येके । बुद्धिस्थत्वाद्युपाधिं विनेत्यपि विशेषणान्न सर्वनामस्वतिव्याप्तिरित्यपरे । सर्वनाम्नां सर्वत्रैकैव शक्तिः । न चैवं पुष्पवन्तादिपदस्य युगपद्विवाकरत्वनिशाकरत्वोभयप्रकारकप्रतीतिजनकत्ववद् युगपदघटत्वेपदत्वादिसर्वप्रकारकप्रतीतिजनकत्वापत्तिरिति वाच्यम् । व्युत्पत्तिवैचित्र्याद् बुद्धिस्थमात्रप्रकारकप्रतीतिजननोपपत्तेः । अत एवानेकेषां बुद्धिस्थत्वे युगपदनेकप्रकारकप्रतीतिजनकत्वमिति नानाशक्त्यभावान्न नानार्थतेत्यन्ये । एवं सत्यक्षादिपदानामपि दुरोदरादिष्वेकैव शक्तिः । व्युत्पत्तिवैचित्र्यात् तात्पर्यविषयमात्रप्रकारकज्ञानजनकत्वम् । अत एवानेकेषां तात्पर्यविषयत्वे युगपदनेकप्रकारकज्ञानजनकत्वमित्यक्षादिपदानामपि नानार्थता न स्यादित्यपरे । एवं सिंहो माणवक इत्यत्रापि शक्यसादृश्यरूपसम्बन्धात् सिंहशब्दस्य माणवकं लक्षणा । न चैवं गौणलाक्षणिकविभागो न स्यादिति वाच्यम् । सादृश्यान्यशक्यसम्बन्धो लक्षणा । सादृश्यात्मकशक्यसम्बन्धो गौणीति तयोर्भेदात् । एवं गामुच्चारयेत्यादौ गवादिपदानां स्वपदत्वे लक्षणा । स्वशक्येन स्वस्य वाच्यवाचकभावलक्षणसम्बन्धसत्त्वात् । न च

१. 'दा' क. पाठ

२. 'त्वादि' क. पाठ

३. 'कप्रती' क. पाठः.

४. 'ननमि' क. पाठ.

५. 'न्वन्वा' क. पाठ

शक्तिरूपसम्बन्धस्यार्थ इव स्वस्मिन्नप्यविशेषाच्छक्त्यैव स्वोप-
स्थितिः किं न स्यादिति वाच्यम् । शक्तेः स्वविषयमात्रोपस्था-
पकत्वस्वाभाव्येन स्वाश्रयीभूतपदोपस्थापकत्वाभावात् । अन्यथा
शक्त्याश्रयतया पदमात्रादीश्वरोपस्थितिप्रसङ्गात् । कथञ्चित् स्व-
निष्ठशक्त्या स्वोपस्थितावपि तस्य शक्तिविषयत्वरूपेप्रकृत्यर्थत्वा-
भावाद् विभक्त्युपस्थाप्यकर्मत्वादेर्गोपदान्वयो न स्यात् । स्वै-
विभक्तेः प्रकृत्यर्थगतस्वार्थबोधकत्वव्युत्पत्तेः । अतः प्रकृत्यर्थता-
सिद्ध्ये तत्र लक्षणावृत्तिरूपेया ।

ननु गङ्गापदलक्षणया किं तीरत्वेनोपस्थितिः, किं वा
गङ्गातीरत्वेनोपस्थितिः । नाद्यः, यमुनातीरस्याप्यन्वयबोधापत्तेः ।
द्वितीये वृत्तिद्वयविरोधः, तीरांशे लक्षणाया गङ्गांशे शक्तेश्चा-
ङ्गीकारादिति चेद्, न । वस्तुतो गङ्गातीरमेव तीरत्वेन प्रतीयत
इत्येके । गङ्गातीरत्वेनैव प्रतीतिः, गङ्गायां मत्स्यघोषावित्यत्रेव
वृत्तिद्वयसमावेशस्यादोषत्वादित्यपरे ॥

इति लक्षणासमर्थनम् ।

अथ लक्ष्यतावच्छेदके लक्षणानिरासः ।

इदं तु ध्येयम्—लक्ष्यतावच्छेदकतीरत्वादौ न लक्षणा,
तीर इव तीरत्वे शक्यसंयोगरूपसम्बन्धाभावात् । न च त-
थापि तत्र संयुक्तसमवायात्मकशक्यसम्बन्धसत्त्वाद् भिन्नैव

१. 'पि श' ख. पाठः. २. 'पविभक्त्यर्थान्वयितावच्छेदकाभा' क. पाठः.

१. 'सुबिभ' ख. पाठः.

लक्षणास्त्विति वाच्यम् । तथा सति तत्र तीरत्वंत्वस्य लक्ष्यता-
वच्छेदकत्वेन तत्प्रकारकप्रतीत्यापत्तेः, तत्राप्युक्तरीत्या लक्ष-
णापत्त्यानवस्थानात् । न च तीरे तीरत्वं, तीरत्वे च तीरमेव लक्ष्य-
तावच्छेदकमिति वाच्यम् । तथा सत्युभयप्रकारकोभयविशेष्य-
कप्रतीत्यापत्तेः । न चैव लक्ष्यतावच्छेदकस्य पदादुपस्थितिर्न
स्यादिति वाच्यम् । तीरत्वेनोपस्थिते शक्यसम्बन्धग्रहाद् 'यद्धी-
र्येन विना न भासते, तद्भासकस्य तद्भासकत्वनियमादि'ति
न्यायेन तीरलक्षणयैव तदुपस्थित्युपपत्तेः । स्ववृत्त्युपस्थापित-
त्वस्य गौरवेणान्वयबोधातन्त्रत्वात् । शक्यतावच्छेदके च विशि-
ष्टगोचरैकशक्त्या विशिष्टोपस्थितिमम्भवान्न यद्धीरित्यादिन्याय-
कल्पनमिति दिक् ॥

इति लक्ष्यतावच्छेदके लक्षणाभिगमः ।

अथ लक्षणाद्वैविध्यसमर्थनम् ।

इयं तु लक्षणा द्विविधा — जहल्लक्षणाजहल्लक्षणा चेति ।
यत्र शक्यार्थस्य न वाक्यार्थान्वयः, तत्र जहल्लक्षणा । यथा
गङ्गायां घोष इत्यादौ । यत्र तु शक्यस्यापि वाक्यार्थान्वयः,
तत्राजहल्लक्षणा । यथा छत्रिणां गच्छन्तीति । न चात्र छत्रीति
न प्रकृतिप्रत्ययसमुदाये लक्षणा, वाक्यलक्षणानङ्गीकारात् ।
नापिच्छत्रपदे छत्र्यच्छत्रिसमुदाये लक्षणा । तथा सतिच्छत्रस्य

वाक्यार्थानन्वयेन जहत्स्वार्थतापत्तेरिति वाच्यम् । छत्रपद एव-
च्छत्रच्छत्र्यच्छत्रित्रितयसमुदाये लक्षणाङ्गीकारेण जहत्स्वार्थ-
त्वाभावादित्याहुः ॥

इति लक्षणाद्वैविध्यसमर्थनम् ।

अथ लाक्षणिकानुभावकत्ववादः ।

लाक्षणिकं पदमप्यन्वयप्रतियोग्युपस्थापकतयान्वयानु-
भावकम् । न च शक्तिमत्पदत्वमेवानुभवजनकतावच्छेदकम् ।
अशक्यान्यबोधस्तु पदानामितरान्वितस्वार्थानुभावकत्वव्युत्पत्तेः
पदान्तरेणैवोपपन्न इति वाच्यम् । तदपेक्षया वृत्तिमत्पदत्व-
स्यैव सामान्यतया लघुत्वादिति केचित् । वृत्तिमत्त्वं हि शक्ति-
लक्षणान्यतरवच्चम् । तदपेक्षया शक्तिमत्त्वमेव लघु । सामान्य-
विशेषयोस्तुल्यशरीरत्व एव सामान्ये प्रमाणपक्षपातादितरत्र
शरीरलाघवस्यैव बलीयस्त्वात् । अत एवाख्यातवाच्यतावच्छे-
दकं यत्नत्वं, न तु सामान्यमापि व्यापारत्वमिति सिद्धान्तः ।
न च वृत्तित्वं न शक्तिघटितं, किन्तु अन्वयप्रतियोग्युपस्थित्य-
नुकूलपदपदार्थसम्बन्धत्वमेवेति वाच्यम् । तदपेक्षयापि पदप-
दार्थसम्बन्धतापन्नैश्वरेच्छात्वरूपशक्तित्वस्य लघुत्वात् । न च
शक्तिमत्त्वेनानुभावकत्वेऽपभ्रंशतोऽनुभवो न स्यादिति वाच्यम् ।
तावता शक्तिमत्त्वेन ज्ञातत्वस्यैवानुभवजनकतावच्छेदकतास्तु,

तस्माद्धीक्षणिकं^१ नानुभावकम् । न चैवं नीलो द्विरेफ इत्यादौ
 यत्र पदद्वयमपि लाक्षणिक , तत्र कथमन्वयानुभव इति
 वाच्यम् । तत्रापि विभक्तेरेवेतरपदार्थान्वितस्वार्थान्वयानुभाव-
 कत्वसम्भवादित्यन्ये । वस्तुतस्तु शक्तं पदमनुभावकमिति सत्यम् ।
 न तु तत् स्वशक्तिविषयमात्रानुभावकं , गौरवात् । न चाति-
 प्रसङ्गः । यत्पदशक्तिः साक्षात्परम्परौदासीन्येन यत्पदार्थोपस्थि-
 त्यनुकूला , तत्पदं तदर्थानुभावकमित्यङ्गीकारात् । न चैवं
 शक्त्युपस्थितेन प्रवाहेण स्मृतस्यापि तीरस्य गङ्गापदादन्वय-
 बोधविषयतापत्तिरिति गतं लक्षणयेति वाच्यम् । पदविशेषज-
 न्यपदार्थोपस्थितेरेवान्वयबोधाङ्गत्वेन लक्षणावश्यकृत्युक्तत्वात् ।
 अतो लाक्षणिकमप्यनुभावकमिति दिक् ॥

इति लाक्षणिकानुभावकत्ववादः ।

अथ तात्पर्यज्ञानस्य लक्षणाबीजत्ववादः ।

तात्पर्यज्ञानं च लक्ष्यान्यबोधहेतुः । तस्य नानार्थ-
 स्थले विनिगमनान्यथानुपपत्त्या हेतुत्वे कल्प्यमाने लाघवेन
 शाब्दबोधमात्रहेतुत्वकल्पनात् । न च लक्षणास्थले लक्ष्यतात्प-
 र्यधीहेतुत्वेनावश्यकत्वादन्वयानुपपत्तिज्ञानमेव लक्ष्यान्यबोध-
 हेतुरिति वाच्यम् । शब्दादिनापि लक्ष्यतात्पर्यधीसम्भवेन तदु-
 पजीर्व्यत्वमिति नियमाभावात् । यष्टीः प्रवेशयेत्यत्रान्वयानुपप-

१. 'त्र ला' ख. पाठः. २. 'कमनु' ख. पाठः. ३. 'र्थानुभावकं च'
 ख. पाठः. ४. 'वि' ख. पाठः.

स्यभावाच्च । न च तत्रापि प्रवेशयेत्यस्य प्रकरणादिना भोक्तृ-
प्रवेशपरत्वावसायादस्यैन्वयानुपपत्तिज्ञानमिति वाच्यम् । तर्हि
तत्रान्वयानुपपत्तिधीहेतुत्वेनावश्यकत्वात् तात्पर्यज्ञानमेव हेतुः ।
किञ्च यत्र यष्टिपद एव यष्टिधरपरत्वमवसितं, न प्रवेशयेत्यस्य
प्रवेशविशेषपरत्वं, तत्रैव व्यभिचारान्नान्वयानुपपत्तिज्ञानं तत्र
हेतुः, किन्तु क्वचित् तात्पर्यज्ञानहेतुतया प्रयोजकमात्रम् । किञ्च
घोषपदस्य मत्स्यादिलक्षणायामप्यनुपपत्तिशान्तेर्गङ्गापदमेव ल-
क्षकमिति न स्यात् । अतो लक्षकपदनियमार्थमपि तात्पर्य-
ज्ञानं हेतुः । तथा घोषाधारतायोग्यगङ्गासम्बन्धिनिबिडद्रव्या-
न्तरलक्षणयाप्यनुपपत्तिशान्तेस्तीररूपलक्ष्यनियमार्थमपि तात्प-
र्यज्ञानं लक्षणास्थलीयान्वयबोधहेतुरिति दिक् ॥

इति तात्पर्यज्ञानस्य लक्षणाबीजत्ववादः ।

अथ रूढिपूर्वलक्षणावादः ।

अत्र मीमांसकाः — सर्वत्र तात्पर्यज्ञानमेव लक्ष्यार्थानु-
भवहेतुरित्ययुक्तं, क्वचिदन्वयानुपपत्तेरपि तद्धेतुत्वात् । तथा-
हि — यद्यपि मण्डपं भोजयेत्यादौ मण्डपानकर्तृरूपयोगार्थ एव
प्रकरणादिसाहित्यं, तत्र योगार्थस्यैव शीघ्रमुपस्थित्या भोजना-

-
१. 'त्र प्र' क पाठः	२ 'स्त्व' क पाठ	३ 'तु, क' ख पाठ
४ 'क न' क. पाठः	५ 'न्धिद्र' क पाठ	६ 'येदित्या' क पाठ
७ 'ग्या' क पाठ	८ 'त्यान्वयबोधान्न' क पाठ	

न्वयान्न लक्षणावकाशः, तथापि मण्डपं पश्येत्यादौ^१ यत्र रूढ्यर्थयोगार्थयोरुभयोरपि प्रकरणादिनौल्यं, यत्र वानेकत्रापि प्रकरणादिकं, तत्र सर्वत्रापि पदार्थतया रूढ्यर्थस्यैव शीघ्रमुपस्थितिः, योगार्थस्य वाक्यार्थतयाकाङ्क्षादिसापेक्षतया विलम्बितोपस्थितिरित्यविवादम् । तथा च मण्डपं भोजयेत्यत्रोभयत्रापि प्रकरणौद्यभावे रूढ्यर्थस्य गृहविशेषस्यैव शीघ्रमुपस्थित्या तस्य भोजनान्वयानुपपत्तिज्ञानमात्रादेव गृहविशेषसम्बन्धिनि लक्षणेति सर्वत्र न तात्पर्यज्ञान लक्षणाबीजमित्याहुः ।

अत्र तार्किकाः — रूढ्यर्थस्यान्वयानुपपत्तिज्ञाने सत्यवयवशक्त्योपस्थितस्य योगार्थस्य लक्षणां विनैवान्वयबोधः स्यादिति कुतस्तत्रान्वयानुपपत्तिज्ञानमात्राल्लक्षणा । न च तत्र रूढ्यर्थस्मृतेरवयवशक्त्या योगार्थस्मृतिप्रतिबन्धकतया लक्षणैर्यैव तत्र योगार्थमानमाश्रयणीयमिति वाच्यम् । रूढ्यर्थान्वयानुभवस्यैव योगार्थमानप्रतिबन्धकत्वात्, तस्य तत्राभावात् । न च लाघवाद् रूढ्यर्थज्ञानत्वेनैव योगार्थज्ञानप्रतिबन्धकत्वमिति वाच्यम् । रूढ्यर्थान्वयानुभवस्य माक्षाद्विगेधिनो जनकीभूताकाङ्क्षाज्ञानविघटनद्वारा प्रतिबन्धकत्वे सम्भवति ग्राह्याभावानवगाहिनो जनकज्ञानाविघटकस्य च रूढ्यर्थस्मरणस्य मण्यादिवत् प्रतिबन्धकत्वकल्पनानौचित्यात् । तस्माद् यत्र योगार्थ एव प्रकरणादिकं, तत्र योगार्थस्यैवान्वयधीः । यत्र

१. 'दौ रू' ख पाठ २. 'येदित्य' क. पाठ . ३. 'णाभा' क. पाठ
४. 'जैव तत्र न योगार्थमानमि' क पाठ ५. 'स्य यो' ख. पाठ .

तु नोभयत्र प्रकरणादिक, तत्र रूढ्यर्थान्वयानुपपत्तौ तात्पर्य-
ज्ञानाभावे गृहविशेषसम्बन्धिनि न लक्षणा । किन्त्ववयवश-
क्त्युपस्थितस्य योगार्थस्यान्वयधीर्भवति । तात्पर्यज्ञानसत्त्वे तु
गृहविशेषसम्बन्धिनि लक्षणेति सिद्धं तात्पर्यज्ञानस्य लक्ष्यान्व-
यबोधहेतुत्वम् । एवञ्च यत्र रूढ्यर्थस्य नान्वयानुपपत्तिः पङ्क्त-
जमानयेत्यादौ, तत्र यागार्थाभानात् तद्विषय एव रूढेर्योगोप-
हारित्वप्रवाद इति ध्येयम् । अत एव 'वर्षासु रथकार आदधी-
ते'त्यत्र योगार्थे प्रकरणाद्यभावेन रूढ्यर्थस्येनोपरिथतोर्जातिवि-
शेषस्यैवाधानेऽधिकारः । ननु 'न शूद्राय मतिं दद्यादिति'
शूद्रस्य वेदपाठनिषेधेन कथं तस्याधानेऽधिकार इति चेद्, न ।
तस्य सामान्यशान्त्रतया विशेषशास्त्रेण सङ्कोचनात् । ननु न
शूद्रायेत्यत्र यदि शूद्रपदस्य रथकारातिरिक्तशूद्रपरत्वं, तदा
रथकारस्य वेदनिषेधाभावात् सकलवेदाध्ययनाधिकारः स्यात् ।
यदि च मतिपदमाधानानुकूलवेदातिरिक्तवेदपर, तदा शूद्रान्त-
रस्याप्याधानानुकूलवेदाध्ययने दोषो न स्याद् निषेधाभावादि-
ति चेद्, न । यस्य शूद्रस्य यत्कालावच्छेदेन यद्वेदाध्ययनं
विशेषविधिविहित, तदतिरिक्तकाले तद्वेदाध्ययनं सर्वदा तन्नि-
क्षेपवेदाध्ययनं च शूद्रेण न कर्तव्यमिति निषेधशास्त्रार्थत्वात् ।
नन्वेवं 'स्वर्गकामो यजेते'ति विशेषविधिबलात् स्वर्गकामाति-
रिक्तशूद्रविषयक निषेधशास्त्रमिति किं न स्यादिति चेद्, न ।

स्वर्गकामपदस्य रथकारपदवच्छूद्रे रूढ्यभावेन त्रैवर्णिकपरत-
याप्युपपत्तेर्विशेषशास्त्रत्वाभावेन तद्वशान्निषेधशास्त्रस्य स्वर्ग-
कामेतरशूद्रविषयकत्वकल्पनायोगात् । तस्मान्मण्डपं भोजये-
त्यत्र गृहविशेषसम्बन्धिनि तात्पर्यज्ञानं विना न लक्षणेति
दिक् ॥

इति रूढिपूर्वलक्षणायादः ।

अथ वाक्यलक्षणानिरासः ।

सा च लक्षणा पदवृत्तिः, वृत्तित्वात् शक्तिवत् । न
चाप्रयोजकत्वम्, शक्यसम्बन्धस्यैव लक्षणात्वेन वाक्ये च श-
क्त्यभावेन शक्यसम्बन्धाभावात् । नन्वेवं गभीरायां नद्यां घोष
इत्यत्र गभीरपदे^१ न तीरलक्षणा, तीरे नद्यभेदाभावेन नदीपदा-
नन्वयात् । नापि नदीपदे, तीरे गभीरपदानन्वयात् । अतो गभी-
रपदनदीपदयोः प्रथममन्वयबोधे पश्चाद् घोपान्वयानुपपत्तिज्ञाने
सति गभीरायां नद्यामिति वाक्ये गभीरनदीतीरे लक्षणावश्य-
की । न च तत्र शक्यभावाच्छक्यसम्बन्धात्मिका न लक्षणेति
वाच्यम् । शक्यसम्बन्धापेक्षया सामान्यत्वेन लघुतया स्वज्ञाप्य-
सम्बन्धस्यैव लक्षणात्वौचित्यात् । न चैवं गभीरायां नद्यामिति
सविभक्तिकस्य वाक्यस्य लक्षकत्वे विभक्त्यर्थाधारत्वस्य तीरे-
ऽन्वयो न स्यात् । लक्षकपदशक्यस्य लक्ष्येऽनन्वयादिति

१, २ 'ग्भी' ख पाठः. ३ 'दे ती' ख. पाठः. ४ 'मान्व' ख.
पाठः. ५ 'रान्व' ख पाठः.

वाच्यम् । नीलो घट इत्यत्र गुणिलक्षकर्नालपदशक्यस्य गुण-
स्य लक्ष्ये गुणिन्यन्वयाद्, वृत्तिद्वयसमावेशस्यादोषत्वे शक्त्यैवा-
धारत्वोपस्थितिसम्भवाच्च । न च ज्ञाप्यसम्बन्धस्य लक्षणात्वे
लिङ्गतया स्वज्ञाप्यसम्बन्धस्यापि लक्षणात्वं स्यादिति वाच्यम् ।
तात्पर्ये सतीष्टत्वात् । यद्वा शक्त्या स्वज्ञाप्यसम्बन्धो लक्ष-
णा । वाक्ये च शक्त्यभावेऽपि पदशक्त्या स्वज्ञाप्यसम्भवात् ।
तस्माद् वाक्ये लक्षणावश्यकीति चेद्, न । शक्त्या स्वज्ञाप्य-
सम्बन्धत्वापेक्षया शक्यसम्बन्धत्वस्य लघुत्वात्, पदलक्षणै-
वोपपत्तौ पदद्वयात्मकवाक्यलक्षणाया अन्याय्यत्वात् । न च
पदलक्षणापक्षेऽपि विनिगमनाविरहेण पदद्वयेऽपि लक्षणा स्यात् ।
ततो वाक्य एवैका लक्षणेति वाच्यम् । विशेषणविभक्तेः^३ शब्द-
साधुत्वार्थकतया विशेषणपदे लक्षणायां विभक्त्यर्थस्य लक्ष्या-
नन्वयेन तीर आधारत्वप्रतीत्यनापत्तेः विशेष्यपद एव लक्षणा-
ङ्गीकारात् । न च विशेष्यगतविभक्तेरेवार्थवत्त्वे किं विनिगम-
कमिति वाच्यम् । निर्विशेषणविशेष्यस्थले विशेष्यगतविभक्ते-
रर्थवत्त्वावधारणात् । न चैवं नदीपदस्यैव गभीरनदीतीरलक्ष-
कत्वे गभीरपदवैयर्थ्यमिति वाच्यम् । तात्पर्यग्राहकतया तदवै-
यर्थ्यात् । तस्माद् वाक्ये न लक्षणा, किन्तु पद एव, तत्रापि
विशेष्यपद इति दिक् ॥

इति वाक्यलक्षणानिरास' ।

१ 'स्य गु' क. पाठ २. 'क्ते. सा' क. पाठ ३ 'रर्थ' क. पाठ
४. 'साधुत्वे कि' ख. पाठ.. ५. 'साधुत्वाव' ख. पाठ..

अथ बहुव्रीहिलक्षणावादः ।

एवं चित्रगुमानयेति बहुव्रीहौ गोपदस्य चित्रगोस्वामिनि लक्षणा । चित्रपदं तु तात्पर्यग्राहकमिति न्याय्यः पन्थाः । 'अनेकमन्यपदार्थे' (२.२.२४) इति व्याकरणस्मृत्यानेकस्य पदस्यान्यपदार्थे वर्तमानस्य समासानुशासनात् पदद्वयेऽपि लक्षणेति स्थितिः । ननु दधि पश्येत्यत्र लुप्तया द्वितीयया कर्मत्वस्येव चित्रा गौर्यस्येति विग्रहवाक्यस्थलुप्तयत्पदादेवान्यपदार्थस्योपस्थितिसंभवे किं लक्षणया । न च विग्रहवाक्यस्थस्यै यस्येतिपदस्य स्मृतावपि कर्मत्वेनानुपस्थितेर्नानयनान्वयसंभव इति वाच्यम् । तमिति पदमप्यध्याहृत्यान्वयबोधोपपत्तेरिति चेद्, न । पदान्तराध्याहारतो लक्षणाया एव उपायस्त्वात् । अन्यथा गङ्गायामित्यादावप्यध्याहारापत्तेः । दधि पश्येत्यत्र तु क्रियाकर्मभावान्वये घटः कर्मत्वमित्यादावन्वयाननुम्वेन द्वितीयोपस्थाप्यकर्मत्वस्यैवाङ्गतया लुप्ताया द्वितीयाया एव कर्मत्वापस्थापकत्वकल्पनात् । किञ्च, बहुव्रीहेर्नित्यसमासतया विग्रहाभावात्, समस्यमानैरेव पदैरर्थकथनस्य विग्रहत्वाद्, इह त्वसमस्यमानेन यत्पदेनार्थकथनात् । विना गौर्यस्येति च बहुव्रीह्वाक्यम्यार्थकथनमात्रमिति बहुव्रीह्वावपि न वाक्ये लक्षणा । बहुव्रीहिश्चातद्गुणमविज्ञानस्तद्गुणसंविज्ञानश्चेति द्विविधः । तत्र यत्र शक्यम्य न क्रियान्वयः तत्राद्यः । यथा चित्रगुमानयत्यादा । तत्र शक्यस्य गांः क्रिया-

१ 'य्यस्' । अ' क. पाठ. २ 'कम्या' क. पाठ, ३. 'म्य स्मृ' क. पाठः ४ 'वध्या' क. पाठ ५ 'न क' क. पाठ ६ 'ति व' क. पाठ.

नन्वयात् । यत्र शक्यस्यापि क्रियान्वयस्तत्र तद्गुणसंविज्ञानबहु-
व्रीहिः । यथा चैत्रादीन् भोजय, लम्बकर्णमानयेत्यादौ । तत्र शक्य-
स्य चैत्रस्य कर्णस्य च क्रियान्वयात् । तत्र चैत्रादीनित्यत्र निमन्त्रि-
तत्वमेव शक्यसम्बन्धो लक्ष्यतावच्छेदकं च । चैत्रस्य शक्यस्य
मैत्रादेर्लक्ष्यस्य च तेन रूपेणोपस्थितेः । लम्बकर्णमित्यत्र तु कर्णक-
र्णवतोर्यः सम्बन्धस्तन्निरूपकत्वमेव कर्णकर्णवदुभयसाधारणं ल-
क्ष्यतावच्छेदकं शक्यसम्बन्धश्च । न च लम्बकर्णमानयेत्यस्यापि
तद्गुणसंविज्ञानत्वे चैत्रादीन् भोजयेत्यत्र चैत्रमैत्रयोरिव कर्णकर्ण-
वतोस्तुल्यवत्क्रियान्वयः स्यात् । न त्वेवम् । कर्णस्य विशेषण-
त्वेन कर्णवतः प्राधान्येन क्रियान्वयादिति वाच्यम् । कर्णकर्ण-
वतोरपि प्राधान्येनैव क्रियान्वय इत्येके । प्राधान्येन क्रियान्वया-
भावेऽपि क्रियान्वयिस्वार्थकत्वरूपं तद्गुणसंविज्ञानत्वमक्षतमेवे-
त्यन्ये । न च क्रियान्वयिस्वार्थकत्वमात्रस्य तद्गुणसंविज्ञानत्वे
काकेभ्यो दधि रक्ष्यतामित्यत्रापि त(था ? दा)पत्तिरिति वाच्यम् ।
बहुव्रीहित्वे मतीत्यपि विशेषणात् । तस्माद् बहुव्रीहौ सर्वत्रोत्त-
रपद एव लक्षणा, न तु वाक्ये इति दिक् ।

वैयाकरणास्तु — बहुव्रीहौ नियमतोऽन्यपदार्थे^१ तात्प-
र्यान्निर्यमतोऽन्यपदार्थोपस्थापकत्वाच्चान्यपदार्थे शक्तिरेव । नहि
लक्षकपदम्यान्यपदार्थे तात्पर्यनियमस्तदुपस्थापकतानियमश्च सं-
भवति । ननु बहुव्रीहां न वाक्ये (न^२) लक्षणा, किन्तु उत्तरपदे ।
तस्यार्थविशेषे न तात्पर्यनियमादिकमिति (चेद्, न) । तथापि

१. 'श्च । लं' क पाठः. २. 'स्य त' क पाठ ३. 'र्थोपस्था' ख.
पाठः. ४. 'यतान्य' क पाठः. ५. 'र्थबोधक' क. पाठः.

बहुव्रीहिस्थपदद्वयेऽर्थविशेषे तात्पर्यादिनियमेन शक्तेरावश्यक-
त्वात् । न च तथापि निरूढलक्षणैवास्त्विति वाच्यम् । शक्तेरेव
निरूढलक्षणातो ज्यायस्त्वादित्याहुः ।

अत्रोच्यते — तात्पर्यनिर्वाहिका वृत्तिः । तात्पर्यं च
त्रिविधम् । औत्सर्गिकमापवादिकं नियतं चेति । तत्र यत्रौत्सर्गि-
कं तात्पर्यं, यथा गङ्गादिपदानां प्रवाहादौ, तत्र शक्तिः ।
यत्र त्वापवादिकं, यथा गङ्गादिपदस्य तीरादौ, तत्र लक्षणा ।
यत्र तु नियतं, यथा धूमादित्यादिहेत्ववयवत्वावच्छेदेन ज्ञाने
घटं करोतीत्यादौ च घटावयवादौ, तत्र निरूढलक्षणा । ततश्च
बहुव्रीहौ पदान्तरसमभिव्याहृतात्तरपदत्वावच्छेदेनान्यपदार्थे ता-
त्पर्यनियमान्निरूढलक्षणैव युक्ता । न चैव घांपपदसमभिव्याहृत-
गङ्गापदत्वावच्छेदेन तीरे तात्पर्यनियमान् तत्रापि निरूढलक्षणा
स्यादिति वच्यम् । तत्र घांपाधागतायोग्यनिबिडद्रव्यान्तरेऽपि
कदाचित् तात्पर्यसम्भवेन तीरे तन्नियमाभावात् । ननु द्विरेफ
इत्यत्र बहुव्रीहौ द्वौ रेफौ यम्येत्यन्यपदार्थे रेफद्वयवति भ्रमर-
शब्दे न तात्पर्यं, किन्तु भ्रमरशब्दवाच्य एवेति बहुव्रीहा-
वन्यपदार्थे(न) तात्पर्यनियम इति चेद, न । बहुव्रीहित्वावच्छे-
देनान्यपदार्थे तात्पर्यनियमकल्पनाद् द्विरेफपदंऽपि भ्रमरपदवाच्य-
स्यैवान्यपदार्थत्वकल्पनात् । न च तस्य न रेफद्वयवत्त्वमिति
वाच्यम् । भ्रमरशब्दगतस्य रेफद्वयस्य तदर्थेऽपि परम्परासम्बन्धेन

सत्त्वात् । तादृशसम्बन्धस्यैव तत्र विवक्षितत्वात् । अतो बहु-
व्रीहावन्यपदार्थे निरूढलक्षणैव, न शक्तिः ।

नन्वेवं बहुव्रीहावुत्तरपदस्य लक्षकत्वे लक्ष्यवाचकपदान्तरस-
मानलिङ्गता न स्यात्, गङ्गायामित्यादावदर्शनादिति चेद्, न ।
विशेषणपदस्य विशेष्यपदलिङ्गग्राहितया चित्रगुर्देवदत्त इति
विशेष्यपदलिङ्गग्राहितोपपत्तेः । अत एव नीलः पटो नीलं वस्त्र-
मिति लक्षकम्यापि नीलपदस्य विशेषणपदत्वेन विशेष्यपदलिङ्ग-
ग्राहिता । अन्यथा विशेष्यपदलिङ्गग्राहित्वमात्रेण शक्तिकल्पने
नीलादिपदेऽपि शक्तिः स्यात् । न च देवदत्तस्य पदमित्यत्र
विशेषणपदस्य देवदत्तस्येत्यस्य न विशेष्यभूतपदलिङ्गग्राहिता ।
देवदत्तः पञ्चतीत्यत्र सुप्तिङोर्विशेषणविशेष्यपदयोः समानलिङ्ग-
ताभा(वाच्च'वश्च) इति वाच्यम् । विशेष्यपदेन सहैकार्थवृत्तेर्वि-
शेषणपदस्य विशेष्यपदलिङ्गग्राहितानियमात् । देवदत्तस्य पद-
मित्यत्र न विशेषणपदस्य विशेष्यपदेन सहैकार्थवृत्तित्वम् ।
तथा सुप्तिङोरपीति न तत्र, व्यभिचारः । न च तिङोऽपि
कर्तुर्वाच्यतया सुप्तिङोः कथं नैकार्थत्वमिति वाच्यम् । तिङः
कर्तृगतसंख्यावाचित्वेऽपि 'कर्तुराक्षेपलभ्यतया तद्वाचकत्वाभा-
वात् । न च कर्तुराक्षेपलभ्यत्वे कथं शाब्दानुभवविषयत्वमिति
वाच्यम् । प्रथमान्तपदोपस्थाप्यत्वस्यैवाक्षेपलभ्यशब्दार्थत्वात् ।
अतः सुप्तिङोनैकार्थवृत्तित्वमिति न तत्र व्यभिचारः । लिङ्ग-
विशेषानुशासनाभावे सतीत्यपि विशेषणीयम् । अतो देवदत्तो

मित्रमित्यादौ मित्रादिपदस्य देवदत्तादिपदलिङ्गग्राहित्वाभावेऽपि
न व्यभिचार इति दिक् ॥

इति बहुव्रीहिलक्षणावादः ।

अथ तत्पुरुषलक्षणावादः ।

एवं राजपुरुष इत्यादिपठितत्पुरुषसमामेऽपि नियमतः
षष्ठ्यर्थसम्बन्धप्रतीतेर्निरुद्धलक्षणयैवोपपत्तेर्न षष्ठ्यर्थे शक्तिक-
ल्पना । अत एव तद्धनमित्यादौ सर्वनाम्नः सर्वशक्तत्वेनानुप-
पत्त्यभावेऽपि तत्पदे सम्बन्धलक्षणा, निरुद्धलक्षणिकत्वात् ।
ननु राज्ञः पुरुष इति विग्रहे समामविधानाल्लुप्तपष्ठ्येव स्मृता
सम्बन्धबोधिकास्त्विति तत्पुरुषे लक्षणापि न कल्प्येति चेद्, न ।
समासोपस्थितिसमये नियमतो विग्रहस्मरणे मानाभावात् । विग्र-
हाभिधानस्य च तत्र समामार्थकथनमात्रत्वात् । दधि पश्ये-
त्यादौ तु लुप्तद्वितीयास्मरणभ्यः विभक्तिविशेषाभावे घटः कर्म-
त्वमित्यत्रेव क्रियाकर्मभावान्वयानुपपत्त्या प्रागेव साधितत्वात् ।
समासे त्वनुशासनबलेन साधुत्वाद् विभक्त्यभावेऽपि नैराका-
ङ्क्ष्यविरहेण व्युत्पत्तिभेदात् । नन्वेवमपि राजपदाद् राज्ञः पुरु-
षपदात् पुरुषस्य संसर्गमर्यादया सम्बन्धमर्थं च भानोपपत्तेर्न
सम्बन्धलक्षणा कल्प्येति चेद्, न । समामस्य राज्ञः पुरुष इति
विग्रहसमानप्रकारकज्ञानजनकत्वानरोधेन विग्रहे प्रकागीभूतस्य

सम्बन्धस्य समासेऽपि प्रकारत्वार्थं तत्र लक्षणावश्यम्भावात् । ननु 'विभाषे'(२.१.११)ति सूत्रेण विग्रहसमासयोरनुशासनात् समासे शक्तिसिद्धिरिति चेद्, न । व्याकरणस्य साधुत्वमात्रज्ञापकत्वेन तद्वलात् साधुत्वमात्रासिद्धावपि शक्त्यासिद्धेः । न च साधुत्वेन शक्तिरनुमीयत इति वाच्यम् । सुबन्ततिङन्तपदयोर्व्याकरणसाधुत्वेऽपि क्वाप्यशक्तेः, प्रत्येकमेव प्रकृतिप्रत्यययोः शक्तत्वात् । अतो नानुशासनबलादपि शक्तिः । अत एव 'अेकयोर्द्विवचनैकवचने'(१.४.२२) इति सूत्रमेकत्वादावेकवचनादेर्न शक्तत्वज्ञापनार्थम् । 'तान्येकवचनद्विवचनबहुवचनान्येकशः'(१.४.१०२) इति सूत्रेणैकस्य वचनमेकवचनमित्याद्यन्वर्थमंज्ञाबलादेवैकवचनादेरेकत्वादौ शक्तिसिद्धेः । अत इदं सूत्रं व्यर्थमित्याशङ्क्य शक्तत्वज्ञापकत्वाभावेऽप्येकत्व एवैकवचन द्वित्व एव द्विवचनं च साधु, न तु लक्षणयाप्यन्यत्रेति ज्ञापनार्थतया नेदं सूत्रं व्यर्थमित्युक्तम् । न चैवमन्यविभक्तेरन्यविभक्त्यर्थे लक्षणयाप्यसाधुत्वे मातुः स्मरतीत्यादौ षष्ठ्यादेर्द्वितीयाद्यर्थे लक्षणयापि प्रयोगो न साधुः स्यादिति वाच्यम् । व्यत्ययानुशासनबलेन यत्र विशेषानुशासनं, तत्र विभक्तेर्विभक्त्यन्तरार्थे लक्षणया साधुत्वेऽप्यन्यत्रासाधुत्वावगमात् । न चैवमेकस्यां भार्यायां दारा इति बहुवचनानुपपत्तिरिति वाच्यम् । तत्र बहुवचनप्रयोगस्य शब्दसाधुत्वमात्रार्थत्वेन बहुत्वस्य प्रकृत्यर्थानन्वयात् । एव च

१ क' ग्व पाठ २ 'क्तिसिद्धि' क पाठ ३ 'क्तिज्ञा' क पाठ .

४ 'नमि' क पाठ ५ 'त्यन्व' पाठ

विशेषानुशासनाभावे सुब्विभक्तेर्न विभक्त्यन्तरार्थे लक्षणयापि साधुत्वम् ।

नन्वेवं तुल्यन्यायतया तिङ्भिभक्तेरपि विशेषानुशासनं विनान्यत्र लक्षणयाप्यसाधुत्वाद् रथो गच्छतीत्यादौ व्यापारे लक्षणा न स्यादिति चेद्, न । आख्याते व्यत्ययानुशासनबलेन विभक्त्यन्तरार्थे लक्षणाविगृहेऽपि व्यापारलक्षणायामदोषादिति दिक् ।

ननु राजपुरुषमानयेत्यत्र राजसम्बन्धिपुरुषे द्वितीयोपस्थापितकर्मत्वावगतिरित्यविवादम् । विभक्तिश्च प्रकृत्यर्थगतस्वार्थबोधिकेति विशिष्टपुरुषस्य प्रकृत्यर्थतासिद्ध्ये ममासस्य विशिष्टपुरुषे शक्तिरभ्युपेयेति चेद्, न । द्वितीयया पुरुषे कर्मत्वमुपस्थाप्यते, तत्र राजसम्बन्धिन्यं च मामत इति राजसम्बन्धिपुरुषे कर्मत्वान्वयोऽर्थात् मिथ्यतीति न तदर्थमपि ममामे शक्तिकल्पनमिति दिक् । इदं त्ववधेयं — राजपुरुष इत्यत्र षष्ठ्यर्थसम्बन्ध एव लक्ष्योऽनन्यत्वम्यन्त्वाद . न तु सम्बन्धी, तस्य पुरुषपदादेवोपस्थितेति प्राञ्चः ।

नव्यास्तु राजपुरुष इत्यत्र राजसम्बन्धिपुरुषप्रतीतिः सम्बन्धिन्येव लक्षणा । न च यथा देवदत्तः पचतीत्यत्र पाकानुकूल्यत्वनिति यत्नवतः प्रतीतावायन्यत्वम्यन्त्वान्न यत्नवतः शक्यत्वं, तथात्रापि न सम्बन्धिनो लक्ष्यत्वम् . अन्यत्वम्यन्त्वादिति वाच्यम् । प्रातिपदिकार्थयोरभेदान्वयस्य व्युत्पत्तिमिह नया राजपदार्थपुरु-

षपदार्थयोरभेदानुभवार्थमत्र सम्बन्धिलक्षणावश्यंभावात् । अत एव नीलघटमानयेत्यत्र नीलपदार्थघटपदार्थयोरभेदान्वयानुभवबलादेव नीलपदस्य धर्मिणि लक्षणा । अन्यथा गुणपरत्वे समवायस्य संसर्गमर्यादयोपस्थितौ लक्षणानर्थक्यात् । अत एव समानविभक्तिकप्रातिपदिकार्थयोरेवाभेदान्वयानुभवनियमः । समासे च समानविभक्तिकत्वाभावेन नाभेदानुभव इत्यपास्तम् । समानविभक्तिकत्वाभावेऽपि नीलघटमित्यत्राभेदानुभवात् । न च प्रातिपदिकार्थयोः सर्वत्राभेदानुभवव्युत्पत्तौ दण्डेन गामानयेत्यत्राप्यभेदानुभवव्युत्पत्त्यापत्तिरिति वाच्यम् । तावता विरुद्धविभक्त्यनवरुद्धप्रातिपदिकार्थयोरभेदानुभवव्युत्पत्तौ बाधकाभावात् । यदि च देवदत्तस्य पुत्रस्य भार्येत्यादौ देवदत्तपुत्रयोस्तथाविधयोरपि नाभेदानुभवः, तदा एकार्थवृत्तित्वयोग्येत्यपि प्रातिपदिकविशेषणं देयम् । न चैवमपि भूतले घटो नेत्यत्र घटतदभावयोः प्रातिपदिकार्थयोरभेदान्वयाभावाद् व्यभिचार इति वाच्यम् । उक्तयुक्तिबलेन तत्रापि घटपदेन घटप्रतियोगिको लक्ष्यत इति घटप्रतियोगिकाभावयोरभेदानुभव एव । न च विरुद्धविभक्त्यनवरुद्धत्वापेक्षया समानविभक्त्यवरुद्धत्वमेव लघ्विति समासे तदभावान्नाभेदानुभव इति वाच्यम् । तथा सति नीलघटमित्यत्राभेदानुभवबलान्नी(लपदे) लक्षणेति सिद्धान्तविरोधापत्तेः । तस्मात् षष्ठीतत्पुरुषे सम्बन्धिन्येव लक्षणेत्याहुः ॥

इति तत्पुरुषलक्षणावाद ।

- १ 'त्वा' क. पाठ.. २ 'क्त्यमा' क. पाठ.. ३ 'सित्त्वा' क. पाठ.
४. 'योरभे' क. पाठ. ५ 'त्राभे' क. पाठ

अथ कर्मधारयलक्षणानिराखः ।

नन्वेवं नीलोत्पलमिति कर्मधारयेऽपि नीलपदेऽपि नीलाभेदे शक्तिर्लक्षणा वाच्यमङ्गीकार्या । अन्यथा नीलाभेदप्रतीत्यनापत्तेरिति चेद्, न । किमभेदे शक्त्यादिकं विना स्मृत्यभाव आपाद्यते किं वा स्वस्वानुभवाभावः । आद्य इष्टत्वात् । नहि नीलोत्पलमित्यत्र नीलत्वविशिष्टोत्पलाभ्यामन्यत् स्मर्यते । नान्त्यः । संसर्गमर्यादया नीलोत्पलपदार्थयोरभेदानुभवे बाधकाभावेन तदर्थं शक्त्याद्य(र्थ^१)कल्पनात् । ननु यथा राज्ञः पुरुष इति विग्रहसमानार्थकथनार्थं राजपुरुष इति समासे सम्बन्धलक्षणा, तथा नीलमुत्पलमिति व्यासे विशेषणविभक्तेरभेदार्थत्वेन नीलाभिन्नत्वप्रकारकज्ञानजननात् तदैकरूप्याय समासेऽप्यभेदशक्त्यादिकमावश्यकमिति चेद्, न । विशेषणविभक्तेः कर्मत्वादिशक्ताया अभेदार्थकत्वस्यापि कल्पने गौरवापत्त्या साधुत्वमात्रार्थत्वेन व्यासेऽपि नीलाभेदस्य संसर्गमर्यादयैव प्रतीतेः । अन्यथा नीलग्रदस्य नीलग्रभेदपरत्वे नीलाभिन्नमुत्पलमिति नीलाभिन्नाभेदस्यापि संसर्गमर्यादया प्रतीत्यङ्गीकारापत्तेः । न चेष्टापत्तिः । तथा सति तत्पुरुषादाविव कर्मधारयेऽपि लक्षणायविशेषं “बहुव्रीहितत्पुरुषाभ्यां कर्मधारयस्य बलीयस्त्वात् ‘एतया निषादस्थपतिं याजयेद्’त्यत्र न निषादानां स्थपतिरिति तत्पुरुषः, निषादपदे सम्बन्धे लक्षणापत्तेः । नापि निषादः स्थपतिः स्वामी यस्येति बहुव्रीहिः । अन्यपदार्थे लक्षणापत्तेः । किन्तु निषादश्चासौ स्थपतिश्चेति कर्मधारयः” इति मीमांसासिद्धान्तविराधान्न । न च कर्मधारयेऽपि निषादस्य या-

गानुकूलविद्याप्रयुक्तिकल्पनागौरवं स्यादिति वाच्यम् । शब्द-
शक्त्यनुरोधेनार्थं निश्चिते तदुपपाद(क)कल्पनस्य प्रामाणिकत्वा-
दिति दिक् । अर्धपिप्पलीति तत्पुरुषे तूत्तरपदे षष्ठ्यर्थे लक्षणा ।
अतश्च पिप्पल्या अर्धमित्यर्थो लभ्यते । तथोपकुम्भमित्यव्ययी-
भावेऽप्युत्तरपदे षष्ठ्यर्थे लक्षणा । ततः कुम्भस्य समीप इत्यर्थो
लभ्यत इति दिक् ॥

इति कर्मधारयलक्षणानिरासः ।

अथ नञर्थलक्षणावादः ।

एवं न घटः पट इति पर्युदासे भूतले घटो नेति प्रस-
ज्यप्रतिषेधे च नञोऽन्योन्याभावे संसर्गाभावे च लक्षणैव । नेति
केवलेन नञा सामान्यतोऽभावत्वविशिष्टमात्रप्रतीतेर्लाघवाच्चाभा-
वत्वविशिष्टमात्रशक्तेन तेनान्योन्याभावत्वात्यन्ताभावत्वप्रकार-
कप्रतीत्योः घटपदेन नीलघटत्वप्रकारकप्रतीतिवल्लक्षणां विनानु-
पपत्तेः । एवमुभयत्रापि लक्षणातौल्येऽपि पर्युदासापेक्षया प्रति-
षेधो बलीयान् । पर्युदासेऽपि (न)घटः पट इति सामानाधिकर-
ण्यप्रतीत्या नञो घटप्रतियोगिकान्योन्याभाववति लक्षणावश्यक-
त्वात् । प्रतिषेधे तु घटप्रतियोगिकाभाव एव लक्षणाकल्पनात् ।
नन्वेवं 'यजतिषु येयजामहं करोति नानूयाजेष्वि'त्यत्र नानू-
याजेषु अनूयाजव्यतिरिक्तेषु यजतिषु येयजामह इति मन्त्रं
करो(ती)ति पर्युदास एव, न प्रसज्यप्रतिषेध इति सिद्धान्तो

भज्येत । प्रसज्यप्रतिषेधस्यैव बलीयस्त्वादिति चेत् । सत्यम् । प्रस-
ज्यप्रतिषेधे हि यजतिषु येयजामहं कुर्यात्, अनूयाजेषु तु न कुर्या-
दिति येयजमाह इति विधिपर वाक्यं स्यादिति वाक्यभेदः स्यात् ।
स(म्भवति) चैकवाक्यत्वे वाक्यभेदो न युक्तः । किञ्चानूयाजेषु
यजतिषु येयजामहं न कुर्यादिति यजतिषु येयजामहं करोतीति
सामान्यशास्त्रप्राप्तस्य येयजामहस्य निषेधेऽष्टदोषकदुष्टविकल्पा-
पत्तिः । अत एव 'पशावतिदंशशाम्बप्राप्तयोराज्यभागयो(र्ना-
ज्यावका'र्नतौ प)शौ करोतीति निषेधाद् विकल्प इति मीमांस-
काः । तस्माद् वाक्यभेदविकल्पपगिर्जाहर्पया तत्र जघन्यस्यापि
पर्युदासस्याश्रयणम् । न च नानूयाजेष्वित्यत्र न पर्युदासः स-
म्भवति, अननूयाजेष्विति नञ्समासाभावादिति वच्यम् । व्या-
सेऽपि पर्युदासाविरोधादित्येके । नात्र नञ्समासः । किन्तु 'ग-
मिकर्मीकृतनैकनीवृते'त्यत्रेव नममाम एवेत्यप्येव ।

ननु नञः संसर्गाभावपरत्वे कचिदनुयोगिपदे सप्तम्य-
पेक्षा दृश्यते भूतले घटो नेति । कचिन्तु तदनपेक्षा । यथा
मैत्रो न गच्छतीत्यत्र गमनानुकूल्यत्वाभाववान् मैत्र इति ।
किमत्र नियामकमिति चेद्, उच्यते । यत्रानुयोग्यभावयोरा-
धाराधेयभावोऽन्वयबोधे प्रकारतया भामते । यथा भूतले घटो
नेत्यत्राधारत्वस्य प्रकार(क ?)त्वसिद्ध्यं पूर्वोपस्थित्यर्थं तद्वाच-
कसप्तम्यपेक्षा । मैत्रो न गच्छतीत्यत्र त्वाधाराधेयभावस्य संस-
र्गमर्यादया भानात् पूर्वोपस्थित्यनपेक्षणेन (न) सप्तम्यपेक्षेत्याहुः ।

इदं तु ध्येयं — भूतले घटो नेत्यत्र भूतलाधारको घटप्रति-

योगिकोऽभाव इति नञर्थविशेष्यकोऽभावप्रत्यय इति केचित् ।
 एवं सति पटे पटत्वं न घट इत्यत्र पटत्वं पटवृत्ति घटवृत्त्य-
 भावप्रतियोगि चेति पटत्वविशेष्यकान्वयबोधोऽनुभवसिद्धो न
 स्यात् । तत्र त्वदुक्तरीत्या पटत्वं पटवृत्ति पटत्वाभावो घटवृ-
 त्तिरित्युभयविशेष्य(क)प्रतीत्यापत्तेः । अतो नाभावविशेष्यकः
 प्रत्ययः । किन्तु भूतले घटो नेत्यादौ घटो भूतलनिष्ठाभावप्र-
 तियोगीति प्रतियोगिविशेष्यक एव । अत एव पटे पटत्वं न
 घट इत्यत्र पटत्वं पटवृत्ति घटनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगि चेति
 पटत्वविशेष्यकप्रतीतिरपि सङ्गच्छत इत्यन्ये । भूतले घटो नेत्य-
 (त्रा)भावविशेष्यकत्वपक्षे प्रातिपदिकार्थयोर्भेदान्वयव्युत्पत्त्यनु-
 रोधाय घटपदे घटप्रतियोगिके लक्षणा । ततश्च भूतले घटप्र-
 तियोगिकोऽभाव इति प्रतीतिर्भवति । प्रतियोगिविशेष्यकत्व-
 पक्षे तु सप्तम्यर्थे नञर्थान्वयः , नञ(र्थाभाव ?)श्चाभावप्रतियो-
 गि(नि) लक्षणा । ततश्च भूतलाधाराभावप्रतियोगी घट इति
 प्रतीतिर्भवति । घटो नास्तीति क्रियापदयोगे आख्यानापात्त-
 संख्या पक्षद्वयेऽपि प्रतियोगिव्यन्येति । वर्तमानत्वं त्वभाव इति
 दिक् ।

ननु नञा कचिदन्योन्याभावधीः कचिन् संसर्गाभाव-
 धीरित्यत्र किं विनिगमकमिति चेद् , उच्यते । यत्र ममानवि-
 भक्ति(क)प्रतियोग्यनुयोगिवाचकपदसमभिव्याहृतत्व नञः , त-
 त्रान्योन्याभावबोधकत्वम् । यथा न घटः पट इति । अन्य-
 त्र तु संसर्गाभावबोधकत्वमित्येके । एवं सत्यग्रे वृक्षो न कपि-

संयोगीत्यत्राकुञ्चं भूतलमित्यत्राप्यन्योन्याभावधीप्रसङ्गात् । तस्माद् यत्र यथा व्युत्पत्तिः, तत्र तथा धीरिति दिक् ॥

इति नञर्थलक्षणावादः ।

अथेत्तरेतरयोगद्वन्द्वलक्षणानिरासः ।

धवखदिरौ छिन्धीतीतरेतरद्वन्द्वे तु न लक्षणा । शक्त्यैवोपस्थितयोर्धवखदिरयोश्छिदिक्रियान्वये बाधकाभावात् ।

अत्र मीमांसकाः — इतरपदार्थान्वययोग्यतावच्छेदकावच्छिन्नत्वेनोपस्थित एव धर्मिणीतरपदार्थान्वयः । अत एव घटेन जलमाहरेत्यत्रच्छिद्रेतरत्वेनोपस्थित एव घटे जलाहरणान्वयः । ततश्च प्रकृते विभक्त्युपस्थितद्वित्वान्वयितावच्छेदकावच्छिन्नत्वेन धवखदिरयोरुपस्थितिर्वाच्या । तदन्वयितावच्छेदकत्वं च न शक्त्युपस्थितयोर्धवत्ववदिगत्वयोः, द्वित्वपर्याप्त्यधिकरणतावच्छेदकधर्मस्यैव तदन्वयितावच्छेदकत्वात् । किन्तु खदिरसहितावस्थधवत्वस्यैव तथात्वमिति तादृशरूपेण धवोपस्थिते (तये) प्रथमश्रुते धवपदे तुल्यवदेकक्रियान्वयित्वरूपसाहित्याश्रये धवेऽवश्यं लक्षणाङ्गीकार्या । किञ्च घट इत्यादौ विभक्त्युपस्थाप्यायाः सङ्ख्यायाः प्रकृत्यर्थतावच्छेदकघटत्वादिव्याप्यत्वस्य दर्शनाद् विभ(क्त्य'क्तित्वा)वच्छेदेन प्रकृत्यर्थतावच्छेदकव्याप्यसंख्याभिधायित्वनियमकल्पनादिहापि द्वित्रचनविभक्त्युपस्थाप्यद्वित्वव्यापकं प्रकृत्यर्थतावच्छेदकमभ्युपेयम् । तादृश(बन्धच'ञ्च) न धवत्वादि, (किन्तु) तुल्यवत्क्रियान्वयित्वरूपसाहित्याश्रयत्वमेव पदार्थतावच्छेदकमवश्यं वाच्यमिति

तद्रूपोपस्थितये धवपदे साहित्याश्रये लक्षणा । न चैवं धवपदा-
देव खदिरसहितधवोपस्थितौ खदिरपदानर्थक्यमिति वाच्यम् ।
खदिरपदाभावे साहित्याश्रयतया खदिरादन्यस्यापि प्रतीतिप्रसङ्ग
(इति) खदिरस्यैव साहित्याश्रयत्वलाभाय तात्पर्यग्राहकतया
खदिरपदसार्थक्यात् । तस्माद् इतरेतरद्वन्द्वे साहित्याश्रये ल-
क्षणेत्याहुः ।

अत्रोच्यते — यद्यपि साहित्यमन्वयितावच्छेदक, तथा-
पि परमते घटेन जलमाहरेत्यत्रच्छिद्रेतरत्वस्यैव पदादनुप-
स्थितस्यापि साहित्याश्रयत्वस्य शाब्दबोधविषयत्वसम्भवेन सा-
हित्याश्रये लक्षणानावश्यकत्वात् । अन्यथा घटेन जलमाहरे-
त्यत्रापि घटपदस्यच्छिद्रेतरघटे लक्षणापातात् । ततश्च यथा
प्रत्यक्षेण प्रत्येकमुपस्थिते पदार्थद्वयेऽपि द्वित्वप्रतीतिः, तथा
शाब्दद्वयेन पृथगुपस्थिते पदार्थद्वये द्वित्वबोधे बाधकाभावेन
कृतं तुल्यवदेकक्रियान्वयित्वलक्षणसाहित्यलक्षणया । यदपि प्र-
कृत्यर्थतावच्छेदकव्याप्यसंख्याभिधायकत्वं विभक्तेरित्युक्तं, त-
दपि लाघवेन प्रकृत्यर्थतावच्छेदकसमानाधिकरणसंख्याभिधा-
यित्वमेव विभक्तेरि(त्यु^१ति यु)क्तं, नियमांशवैयर्थ्यात् । कि-
(ञ्चित्^१ञ्च) यद्रूपावच्छिन्ने विभक्त्यर्थान्वयस्तद्रूपावच्छिन्न एव
धात्वर्थान्वय इति नियमात् साहित्यावच्छिन्ने द्वित्वान्वये तद्रूपा-
वच्छिन्ने छिदिक्रियान्वयः स्यात् । न च तद् भवति, छेदनस्य
प्रत्येकमात्रविश्रान्तेः । तस्मात् प्रत्यक्ष इव शब्दद्वयात् प्रत्येक-
मुपस्थितयोरेव पदार्थयोर्विभक्त्यर्थद्वित्वान्वय इति न तदर्थं
साहित्याश्रयलक्षणा । अत एव —

“चन्द्रे कलङ्कः सुजने दरिद्रता

विलामलक्ष्मीः कमलेषु चञ्चला ।

मुखाप्रसादः सधनेषु सर्वदा

यशो विधातुः कथयन्ति खण्डितम् ॥”

इत्यत्र साहित्याश्रयोपस्थापकद्वन्द्वभावेऽपि प्रत्येकमुपस्थितेषु कलङ्कादिषु कथयन्तीत्याख्यातोपात्तबहुत्वान्वयधीः । ननु तत्रापि घटस्तिष्ठतीत्यादौ सुप्तिङोरेकसंख्याभिधायकत्वरूपसामानाधिकरण्यव्युत्पत्तेरेतानीत्येकशेषस्य साहित्याश्रयोपस्थापकस्य कल्पनावश्यक्येति चेद्, न । प्रयोगानुसारेण व्युत्पत्तिकल्पनम् । प्रयोगश्च घटपटौ स्त इतिवद् घटश्च पटश्च स्त इत्यप्यविशिष्टः । ततश्च समभिव्याहृतसुब्विभक्त्युपस्थापिता सङ्ख्या यत्र स्वान्वयाविरोधिनी । तत्र तदुपस्थाप्यसङ्ख्यान्वयव्युत्पत्तिः कल्प्यते । भवति न घटपटौ स्त इत्यत्र तदुपस्थाप्याया द्वित्वसंख्याया अविरोधिनी सुब्विभक्त्युपस्थाप्या द्वित्वसङ्ख्या । भवति च घटः पटश्च स्त इत्यत्रापि समभिव्याहृतसुब्विभक्त्युपस्थाप्यमेकत्वद्वय तदुपस्थाप्यद्वित्वसंख्याया अविरोधि, द्वाभ्यामेकत्वाभ्यां द्वित्वारम्भात् । अत एव चन्द्रे कलङ्क इत्यादावपि नैतानीति पदाध्याहारः । कलङ्कदरिद्रतादिपदोपस्थाप्यानामनेकेषामेकत्वानां तदुपस्थाप्यबहुत्वान्वयविराधित्वाभावात् । घटः सन्तीति न प्रयोगः, सुब्विभक्त्युपस्थाप्यैकत्वसंख्यायास्तदुपस्थाप्यबहुत्वसंख्याविरोधित्वात् । तस्मादितरेतरद्वन्द्वे न लक्षणा ॥

इतोतरेतरयोगः न लक्षणानिगमः ।

अथ विरूपैकशेषलक्षणावादः ।

एवं घटौ स्त इति सरूपैकशेषेऽपि न लक्षणा । घट-
पदेन शक्त्यैव युगपदुपस्थिते घटद्वये द्वित्वान्वयसम्भवात् ।
माता च पिता च पितरावित्यादि(धी?)विरूपैकशेषे तु लक्ष-
णैव । जनकपुरुषशक्तेन (पितृपदेन) जनकस्त्रीत्वपुरुषत्वोभय-
प्रकारकप्रतीतेर्लक्षणासाध्यत्वात् । ननु पितरावित्यत्र लक्षणाया-
मपि ब्राह्मणी च ब्राह्मणश्च ब्राह्मणावित्यत्र न लक्षणा । ब्राह्म-
णपदस्य शक्त्यैव ब्राह्मणत्वविशिष्टोपस्थापकत्वात् । ब्राह्मणत्व-
वैशिष्ट्यस्य च पुरुष इव स्त्रियामपि सत्त्वात् । न च ब्राह्मणत्व-
जातेः स्त्रीवृत्तित्वे स्त्रीत्वादिजात्या सङ्कर इति पुम्मात्रनिष्ठतैवेति
स्त्रीपरत्वे लक्षणावश्यकेति वाच्यम् । स्त्रीत्वस्य जातित्वाभावात् ।
अन्यथा गोत्वजातेर्वृषभसाधारण्यं न स्यात्, स्त्रीत्वादिना सा-
ङ्कर्यापातात् । अस्तु वा गत्वादिव्याप्यतारत्वादिवद् ब्राह्मणत्व-
व्याप्यस्त्रीत्वादेर्नानात्वम् । (इति चेत् । न,) अ (तो? थापि)
ब्राह्मणत्वविशिष्टशक्तमात्रस्य ब्राह्मणपदस्य ब्राह्मणस्त्रीत्वपुरुषत्व-
प्रकारकप्रतीतिजननार्थं लक्षणावश्यम्भावादिति दिक् ॥

इति विरूपैकशेषलक्षणावादः ।

अथ समाहारद्वन्द्वलक्षणानिरासः ।

एवं पाणिपादमिति समाहारद्वन्द्वे चैकत्वान्वयानुरोधेन
पाणिपादोभयवृत्तिसाहित्ये लक्षणा । न चैवं पाणिपादस्यान्वय-
धीविषयता न स्यात्, लक्षणायां मुख्यार्थस्यान्वयबोधाविषय-

त्वादिति वाच्यम् । अजहल्लक्षणायां तदन्वयबोधाविरोधात् । न चैवं पाणिपादं चलतीति न स्यात्, चलनस्य साहित्यरूपधर्मानन्वयादिति वाच्यम् । पाकान्नीलो घट इत्यत्र पाकस्य लक्ष्यतावच्छेदक इव चलनस्य पदार्थीभूतसाहित्यान्वयबोधे तदवच्छेदकपाणिपादान्वयाविरोधात् । अत एव चोत्कृष्टोऽयं शूर इत्यत्रोत्कर्षरूपपदार्थस्य पदार्थतावच्छेदके शौर्य एवान्वयानुभवः । केचित्तु पाण्यादि(घटि)तपरम्परासम्बन्धेन साहित्य एव चलनान्वयः । एवं पाकादेरपि नैत्यादिघटितपरम्परासम्बन्धेन धर्मिण्येवान्वय इत्याहुः । वस्तुतस्तु पाणिपादमित्यादौ ‘दारान् नौमि हरेर्लक्ष्मीभि’त्यादौ बहुवचनवदेकवचन साधुत्वमात्रार्थम् । पदविशेषजन्यपदार्थोपस्थितेरेवान्वयबोधाद्गतया विभक्त्युपस्थाप्यं कर्मत्वादिकमेव विवक्षितम् । अतः समाहारद्वन्द्वे नैकवचनान्वयार्थं साहित्यलक्षणेति दिक् ॥

इति समाहारद्वन्द्वलक्षणानिरासः ।

अथाख्यातस्य यत्नवाचकत्ववादः ।

एवं रथो गच्छतीत्यादौ यत्नवाचकस्याख्यातस्य गमनानुकूलव्यापारे लक्षणा । न चाख्यातस्य व्यापारे शक्तिरेव किं न स्यादिति वाच्यम् । तथा सति पचतीत्यत्र पाकं करोतीति यत्नवाचककरोतिना विवर्णानुपपत्तः । न च करोतिरपि व्यापारवाचक एव किं न स्यादिति वाच्यम् । कृत्यन्वयाद्यनुविधायिनि घटादावेव कृत इति व्यवहारः । न तु तदन्वयाद्य-

ननुविधायिनि पर्वतादाविति कृजो यत्नार्थकत्वस्य व्यवस्थितेः । किञ्च, कृजो व्यापारवाचित्वे कर्तृपदस्य व्यापाराश्रयोऽर्थः स्यादिति कारकान्तरेऽपि कर्तृपदप्रयोगापत्तेः । ननु कृत्यभावेऽपि चन्दनादिना सुखं कृतं, रथो गमनं करोतीति प्रयोगाद् न(तु ?) कृजो यत्नवाचित्वम् । कर्तृपदे च क्रियावाचकस्य कृजो यत्ने निरूढलक्षणा । तृप्प्रत्ययस्य त्वाश्रयत्वे शक्तिरिति योगादेव कृत्याश्रयत्वलाभः । न चैवं विनिगमनाविरह इति वाच्यम् । व्यापारत्वस्य सामान्यत्वेन तत्रैव प्रमाणपक्षपातौचित्यात् । न चैवं पचतीत्यत्र पाकजनकयत्नवानिति कथं प्रतीतिरिति वाच्यम् । पाकानुकूलव्यापारवानित्येव शब्दानुभवः । ततो व्यापारेण यत्नानुमाने^१ तथानुभव इति गृहाण । न च व्यापारस्य यत्नेन व्याप्त्यभावात् कथं व्यापारेण यत्नानुमानमिति वाच्यम् । चेतनव्यापारस्य तद्व्याप्यत्वात् । न चैवं पचतीत्यस्य पाकानुकूलयत्नवानिति विवरणानुपपत्तिरिति वाच्यम् । तात्पर्यार्थमादाय तथा विवरणात् । एवञ्चाख्यातार्थस्य वर्तमानत्वादेरपि व्यापार एवान्वयो न तु यत्न इत्याख्यातार्थस्य वर्तमानत्वस्य यत्नान्वयानुरोधादपि न यत्ने शक्तिः । किं बहुना, आख्यातस्य करोतेर्वा न यत्नवाचित्वम् । घटं करोतीत्यत्र यत्नद्वयस्य यत्नविषयकयत्नस्य चाप्रतीतेः । न च त्वयापि लिङः कृतिशक्त्यङ्गीकाराद् यतेतेत्यत्र (प्र ?) कृतिद्वयोपस्थितावप्येकस्याः कृतेरन्वयबोधाविषय(त्वा^१त्वव)त् करोतीत्यत्रापि कृतिद्वयोपस्थितावप्येकस्याः कृतेरन्वयबोधाविषयत्वं स्यादिति वाच्यम् । पचेतेत्यादौ लिङः कृतिशक्त्यवधारणेन यतेतेत्यादौ कृतिद्वयो-

पस्थितावपि एकस्या (अ)न्वयबोधाविषयत्वं न दोषावहम् । इह त्वचेतनेऽपि प्रयोगाद् यत्नस्य लडाख्यातवाच्यत्वानिर्धारणेन तदनन्वयस्य दोषत्वात् । तस्माद् व्यापार एवाख्यातवाच्य इति चेद्, उच्यते । आख्यातवाच्यतावच्छेदकं सामान्यमपि न व्यापारत्वं, तस्योपाधितया गुरुत्वात् । किन्तु जातितया लघुत्वेन यत्नत्वमेव तथा । न चैव कर्तृजन्यतावच्छेदकं कार्य(त्वं) न स्यात् । किन्तु घटत्वादिकमेव स्यादिति गतमीश्वरेणेति वाच्यम् । तत्र लघुत्वेऽप्यान(न्यन्त्या)द् घटत्वादेस्त्याग इतीश्वरवादे प्रतिप्रादितत्वात् । रथो गच्छतीत्यादिप्रयोगस्तु लाक्षणिक एव ।

नन्वेवमपि पाकजनकयत्नत्वापेक्षया पाकजनकत्वस्य लघुत्वात् तदेवाख्यातशक्यतावच्छेदकमस्तु । ततश्च कथमचेतने (नेणं ? गौण)प्रयोगः । यत्नवद् व्यापारस्यापि पाकजनकत्वेन शक्यत्वादिति चेद्, न । यदि पाकजनकमात्रे शक्तिः, तर्ह्यपचत्यपि पचतीति प्रयोगार्पितः । तस्मिन्नपि पाकजनकादृष्टसत्त्वात् । न च तवाप्यदृष्टजनककृतिकाले पचतीति प्रयोगापत्तिरिति वाच्यम् । अदृष्टजनककृतेः पाकजनकत्वे मानाभावात् । तस्माद् यत्न एवाख्यातवाच्य इत्येके । यत्नत्वमात्रमेवाख्यातवाच्यतावच्छेदकं, न जनकयत्नत्वं, येन जनकत्वमात्रं लाघवात् तदवच्छेदकं स्यात् । न चैव धात्वर्थजनकत्वं यत्ने न प्रतीयेतेति वाच्यम् । धातोर्धात्वर्थजनकलाक्षणिकतया समभिव्याहारबलाद्वा धात्वर्थजनकत्वप्रतीतिसंभवादित्यपरे । तस्माद्

रथो गच्छतीत्यादौ व्यापारे लक्षणैव । जानातीच्छति यतत
इत्यादौ ज्ञानाद्यनुकूलमनस्संयोगे लक्षणा । न चैवं ग(म'ग)न-
स्यापि जानातीति प्रयोगापत्तिरिति वाच्यम् । तर्हि करोतीत्य-
त्रेव ज्ञानाद्याश्रये लक्षणास्तु । घटो नश्यतीत्यादौ तु नाशप्र-
तियोगिनि लक्षणेत्याद्यूह्यम् । एवं कृज्धातोरपि लाघवाद् यत्न
एव वाच्य इति यतने करोतीत्यत्र यत्नद्वयप्रतीतावप्येकस्यान-
न्वयो न दोषायेति दिक् । ननु किं पाकाद्यनुकूलकृतिप्रचय
आख्यातार्थः, कृतिमात्रं वा । नाद्यः, पचतीति न स्याद्, एकदा
तावत्कृत्यभावात् । अन्ये पाकाद्यनुकूलद्वितीयादिकृतिकालेऽपि
पक्ष्यत्यपाक्षीदिति प्रतियोगापत्तिरिति चेद्, न । कृतिमात्रमाख्या-
तार्थः । ततश्च कृतिमात्रसत्तया वर्तमानप्रयोगः । यावत्कृति-
प्रागभावसत्तया पक्ष्यतीति यावत्कृतिध्वंससत्तया चापाक्षीदिति
प्रयोग इति व्यवहारबलात् कल्प्यत इति दिक् ॥

इति आख्यातस्य यत्नवाचकत्ववादः ।

अथ कर्तृकर्मलकारविचारः ।

ननु कृताविवाख्यातस्य कर्तरि कर्मणि च शक्तिरूपेया ।
अन्यथा पचति देवदत्त इत्यत्र कर्तुः पच्यते तण्डुलश्चैत्रेणेत्यत्र
कर्मणश्चाख्यातात् प्रतीत्यनापत्तेः । अत एवाख्यातवाच्यायाः
सख्याया एकपदोपात्तत्वप्रत्यासत्त्या कर्तृकर्मणोरन्वयनियमो दृ-
श्यते । किञ्च, कर्तृकर्मणोराख्यातानभिधेयत्वे ह्यनभिहिते कर्तरि
तृतीयाविधानात् चैत्रेण पच्यत इत्यत्रेव पचतीत्यत्रापि चैत्रेणो

तृतीया स्यात् । आख्यातेन तत्र कर्तुर(न)भिधानात् । तथान-
भिहिते कर्मणि द्वितीयाविधानात् पचति तण्डुलमित्यत्रैव पच्य-
ते तण्डुल इत्यत्रापि कर्मणि द्वितीया स्यात्, तत्राख्यातेन कर्म-
णोऽनभिधानादिति चेद् न । समभिव्याहृतचैत्रतण्डुलादिपदा-
देव कर्तृकर्मोपस्थितिसंभवेन तत्रापि शक्तिकल्पनायां गौरवात् ।
अनभिहिते कर्तरीत्यादेरनभिहितायां कर्त्रादिसंख्यायामित्यत्रैव
तात्पर्यादिति दिक् ।

इदं तु ध्येयम् — आख्यातवाच्यसंख्या प्रथमान्तपदो-
पस्थाप्य एवान्वेति । ततश्च चैत्रः पचति तण्डुलमित्यत्र चैत्रे
तदन्वयः । चैत्रेण पच्यते तण्डुल इत्यादौ तण्डुले तदन्वयः ।
तथैव व्युत्पत्तेः । चैत्रेण (सूच्य? सुप्य)त इत्यत्र तु न कुत्रापि
संख्यान्वयः, प्रथमान्तपदाभावात् । एकवचन तु प्रयोगसाधुता-
मात्रम् । न चैवं केवलं पचतीति प्रयोगे संख्यान्वयः कापि न
स्यादिति वाच्यम् । तत्र प्रथमान्तपदाध्याहारात् । आकाशेन
स्थी(य)त इत्यत्र तु आख्यातार्थस्य यत्नादेरपि नान्वय इति
तत्राख्यातस्य प्रयोगसाधुत्वमा(त्र?त्रार्थ)त्वमिति दिक् ।

इदं त्ववधेयं — चैत्रस्तण्डुलान् पचतीति कर्तृलकार
आश्रितफल द्वितीयार्थः, तस्यानन्यलभ्यत्वात् । तस्य च तण्डु-
लेऽन्वयः । तदन्वितेन फलेनानुकूलव्यापाररूपस्य धात्वर्थस्य
चान्वयः । तेन च धात्वर्थेनाख्यातार्थस्य जनकयत्नस्यान्वयः ।
तस्य च यत्नस्य चैत्रेऽन्वयः । ततश्च तण्डुलाश्रितफलानुकूल-
व्यापारजनकयत्नवांश्चैत्र इत्यन्वयधीरित्येके । वस्तुतस्तु फलानु-

कूलो व्यापार एव धात्वर्थः, नानुकूलव्यापारमात्रम् । आश्रितत्व
च संसर्गो न द्वितीयार्थः, अन्यलभ्यत्वान्न । द्वितीया च साधु-
त्वमात्रार्था । आख्यातार्थश्च यन्न एव, न तु जनकयत्नः । जन-
क(त्व)स्य संसर्गत्वादित्यन्ये । चैत्रेण पच्यते तण्डुल इत्यत्र तु
कर्मलकारे तृतीयाया आश्रितकृतिरर्थः । चैत्रान्वितया च तया
कृत्या विषयतया फलानुकूलव्यापारस्वरूपस्य धात्वर्थस्यान्वयः ।
तेन चाख्यातार्थस्य फलस्यान्वयः । तेन च फलेन तण्डुलस्या-
न्वय इति चैत्राश्रितकृतिविषयफलानुकूलव्यापारजन्यविक्रित्ति-
रूपफलवांस्तण्डुल इत्यन्वयबोधो भवतीत्येके । वस्तुतस्तु आ-
श्रि (तार्थ ? तत्वं) संसर्गः । कृतिश्चाख्यातलभ्या । ततश्च तृतीया
साधुत्वमात्रार्था । विषयत्वं च संसर्गः । जन्यत्वमपि फल-
सम्बन्धवत् संसर्ग एव । फल तु यद्यपि फलानुकूलव्या-
पारात्मकधात्वर्थविशेषणतया धातुनोपस्थितं, तथापि व्यापा-
रजन्यफलवांस्तण्डुल इति तण्डुलस्य फलान्विततया प्रतीतिः
फलस्याख्यातशक्यत्वं विनानुपपन्नोति फलस्याप्याख्यातशक्यत्वं
तत्राङ्गीकार्यमिति दिक् ॥

इति कर्तृकर्मलकारविचारः ।

अथ कृदन्तविचारः ।

एवं कर्तृकृतामपि कर्तरि शक्तिरेव । न च तत्राप्याख्या-
तवत् कृतावेव शक्तिः, संसर्गमर्यादया त्वाश्रय(त्व)भानमिति
न कर्तरि शक्तिरिति वाच्यम् । तथा सति चैत्रां भोक्तेत्यादाव-

नृपपत्त्यभावेऽपि यत्र कृत्याश्रयवाचकपदानुपादानं, यथा भोक्ता समागत इति, तत्र कृतेर्धर्म्युपस्थापकपदाभावेन संसर्गतोऽप्याश्रयत्वमानासम्भवेऽनन्वयापातात् । न चैवं धात्वर्थस्य भोजनस्य कथं तदर्थैकदेशकृत्या सहान्वय इति वाच्यम् । चैत्रस्य नक्षत्रादाविव साकाङ्क्षैकदेशेनाप्यन्वयाविरोधात् । आख्याते कर्तुर्न वाच्यता । आख्यातेन कृत्युपस्थितौ प्रथमान्तपदोपस्थितेन कर्त्रा संसर्गविधयाश्रयत्वमानोपपत्तेः । न चैवं चैत्रः पचतीति भुवन्ततिङन्तयोः कथं सामानाधिकरण्यम्, एकार्थवृत्तित्वाभावादिति वाच्यम् । एकार्थाधिकरणकमंग्याभिधायित्वमेव सामानाधिकरण्यमित्यभ्युपगमात् । अत एव 'चन्द्रे कलङ्क' इत्यादावपि न व्यभिचारः । तस्मान्नाख्यातवाच्यत्वम् । अन्यलभ्यत्वादेव कर्मणोऽपि नाख्यातवाच्यत्वं, किन्तु कर्मत्वमेव तद्वाच्य(त्व^१)मित्याहुः ।

वस्तुतस्तु पचतीत्यादावध्याहतदेवदत्तादिप्रथमान्तपदापस्थाप्येनाख्यातार्थकृतेरिव भोक्ता समागत इत्यादावप्यध्याहतपदार्थेन कृदन्ताभिहितकृतेरप्यन्वयसम्भवात् कृदन्तपदानामपि कृतावेव शक्तिरित्याहुः ॥

इति कृदन्तविचारः ।

अथ कर्मन्वलक्षणम् ।

तत्र कर्तृत्वं नाम कृतिरेव । कर्मत्वं च धात्वर्थतावच्छेदकपरसमवेतक्रिया (जन्यफलवत्त्वम्) । फलवत्त्वं च फलमेवात्र ।

वृक्षात् पर्णं पततीत्यत्र पर्णसमवेतपतनजन्यविभागरूपफलशालित्वाद् वृक्षस्य कर्मता स्यात् । अत उक्तं धात्वर्थतावच्छेदकेति फलविशेषणम् । तत्र न विभागः पततिधात्वर्थतावच्छेदकः । किन्त्वधःसंयोग एवेति न वृक्षेऽतिव्याप्तिः । तथापि पर्णस्य कर्मता स्यात् । अत उक्तं परसमवेतेति क्रियाविशेषणम् । न चैवमपि तादृशसंयोगरूपफलशालित्वाद् भूतलस्य कर्मत्व स्यादिति वाच्यम् । यद्वाचकपदसमभिव्याहार विनापि धात्वर्थतावच्छेदकफलप्रतीतिः, न तस्य कर्मत्वम् । अनो भूतलपदसमभिव्याहाराभावेऽप्यधःसंयोगरूपफलप्रतीतेर्न भूतलस्य कर्मत्वम् । एवमन्यस्य कस्यापि (न) तत्र कर्मत्वम् । ग्रामं गच्छतीत्यादौ तु ग्रामादिपदसमभिव्याहार विना ग्रामादिमंयोगरूपफलाप्रतीतेर्ग्रामादेः कर्मत्वम् । आत्मानं जानामीत्यत्र तु धात्वर्थरूपक्रियायाः परसमवेतत्वाभावाज्ज्ञातताया निरस्तत्वेन तादृशक्रियाजन्यफलाभावाच्च नात्मनः कर्मत्व, किन्तु तत्र द्वितीयया विषयत्वमेव लक्ष्यते । एवं घटं जानामीत्यादावपीति ध्येयम् । न चैवं विशेषानुशासनाभावे सुब्विभक्तेरन्यत्र न लक्षणेति गतमिति वाच्यम् । विशेषानुशासनं विना सुब्विभक्तेर्विभक्त्यन्तरार्थे लक्षणाविरहेऽपि विषयत्वे लक्षणायां बाधका (नु)-भावात् । अत एव तिङ्बिभक्तेरपि विशेषानुशासनबलाद् विभक्त्यन्तरार्थे लक्षणाविरहेऽपि रथो गच्छतीत्यादौ व्यापारे लक्षणेति दिक् ।

मण्डनमिश्रास्तु — धात्वर्थः फलं न तदनुकूलो व्यापारः,

तस्याख्यातार्थत्वात् । न चैवं फलानुत्पत्तिदशायां फलानुकूल-
 व्यापारकाले पाको वर्तत इति प्रयोगो न स्यादिति वाच्य-
 म् । तत्र पाकपदस्य लाक्षणिकत्वाद्, लाघवेन धातोः फल
 एव शक्तिग्रहात् । नन्वेवमोदनकामः पचेदित्यत्र धात्वर्थे प्रवृ-
 त्त्यर्थे तस्यौदनसाधनत्वं (अतयिति "कृति)साध्यत्व च विधिना
 बोधनीयम् । फलस्य च धात्वर्थत्वे तन्न संभवति । ओदनस्यौ-
 दनसाधनत्वासम्भवात्, फलस्योपायगोचरकृतित एव सिद्धेः
 साक्षात्कृतिसाध्यत्वासम्भवाच्च । तस्मात् फलानुकूलव्यापार एव
 धात्वर्थः, न फलम् । आख्यातार्थश्च तादृशव्यापारानुकूलो यत्न एव
 न तादृशव्यापार एवेति चेद् . न । अस्मन्मते न धात्वर्थे विध्य-
 र्थान्वयः । किन्त्वाख्यातार्थे तदनुकूलव्यापार एव, एकप्रत्ययोपात्त-
 त्वप्रत्यासत्तेः । ततः पचेदित्यादौ नानुपपत्तिः । न चैवमपि ला-
 घवादाख्यातस्य फलरूपधात्वर्थानुकूलयत्न एवार्थः किं न स्या-
 दिति वाच्यम् । तथा सति विध्यर्थीभूतस्य कृतिसाध्यत्वस्यानन्व-
 यापत्तेः । कृतौ कृतिमाध्यत्वायोगात् । तस्माद् धात्वर्थः फलम् ।
 आख्यातार्थस्तु तदनुकूलो व्यापारः । एवञ्च स्थो गच्छतीत्यादा-
 वपि न लक्षणेत्याहुः । तन्न । एव सत्योदनं पचतीति न स्यात् ।
 ओदनफलस्येव धात्वर्थत्वेन तत्र पच्यर्थानन्वयप्रसङ्गात् । त-
 स्मात् फलानुकूलो व्यापार एव धात्वर्थः । तदनुकूलयत्न-
 श्चाख्यातार्थः । विध्यर्थेष्टसाधनत्वाद्यन्वयश्च धात्वर्थ एवेति
 दिक् ।

अथोपसर्गवादः ।

नन्वेवं धातोः फलानुकूलव्यापारे शक्तिरस्तु । तथापि विहरत्याहरति संहरति प्रहरतीत्याद्युपसर्गभेदेनार्थविशेषप्रतीतिरूपसर्गाणामेव तत्तदर्थे शक्तिर्न तु धातोरेव, अनेकशक्तिकल्पनायां गौरवात् । न चैवं धातुविनाकृतादुपसर्गादपि तत्तदर्थधीप्रसङ्ग इति वाच्यम् । तात्पर्यग्रहणार्थं धाल्वपेक्षणात् । न च प्रजयतीत्यत्र प्रकृष्टजयः प्रतीयते । प्रतिष्ठत इत्यत्र गमनं प्रहरतीत्यत्र ताडनमित्युपसर्गस्यानेकशक्तिकल्पनं तुल्यमिति वाच्यम् । तथाप्यनन्तानां धातूनामनेकार्थत्वकल्पनाद्वरं कतिपयोपसर्गाणां तत्कल्पनमिति चेद्, न । प्रतिष्ठत इत्यत्र धातोस्तात्पर्यग्रहार्थत्वे यत्नस्याख्यातार्थस्य प्रशब्दार्थे गमनेऽन्वयो न स्यात्, तस्य प्रकृत्यर्थादन्यत्रान्वयादर्शनात् । तस्माद् धातोरेव तत्र शक्तिरित्य(न्य)त्रापि तथा । प्रादयस्तु तात्पर्यग्राहकाः । न च तत्र धातोर्गमनविरोधिव्यापार एवार्थः । तत्र चाख्यातार्थस्य यत्नस्यान्वयः । प्रशब्दस्य च तदभावोऽर्थ इति नाख्यातार्थस्य प्रकृत्यर्थान्वयानुपपत्तिरिति वाच्यम् । एवं सति प्रतिष्ठत इत्यत्र गमनविरोधिव्यापारविषयकयत्नाभाववानित्येव प्रतीतिः स्याद्, न तु गच्छतीत्यत्रेव गमनत्वप्रकारकधीः । न चेष्टापत्तिः, अनुभवविरोधादिति दिक् ।

केचित्तु — प्रतिष्ठत इत्यत्र धातुना विरोधिलक्षणया गमनोपस्थितिः । प्रशब्दस्तु तात्पर्यग्राहक इत्याहुः । तन्न । एवं सति घटो नेत्यादावपि घटशब्द एवाभावे लाक्षणिकः, नञस्तु ता-

त्पर्यग्राहकत्वमित्यपि (किं) न स्यात् । तस्मान्नानन्तोपसर्गाणामपि शक्तिरङ्गीकार्येति दिक् ॥

इत्युपसर्गवादः ।

अथोपसंहारप्रकरणम् ।

एवं चत्वार्यपि प्रमाणानि निरूपितानि । चेष्टादीनि चैषामन्तर्भवन्तीति तानि न पृथक् प्रमाणानि । तथाहि — यद्यपि शब्दवदर्थविशेषे सङ्केतग्रहे सति चेष्टयाप्यर्थप्रतीतेः सापि प्रमाणान्तर भवितुं युक्तं, शब्दवदमुं प्रत्येमीत्यनुव्यवसायस्थाप्यविशेषात् । तथापि चेष्टया स्मृतादेव शब्दादर्थप्रतीत्युपपत्तेर्न प्रमाणान्तरकल्पनं युक्तं, गौरवात् । न च मूकस्य न चेष्टया शब्दस्मृतिसम्भव इति वाच्यम् । अङ्कुशाभिघातविशेषेण व्याप्तिग्रहे सति हस्तिपकाभिप्रायमनुमाय गजस्येव मूकस्यापि चेष्टाविशेषेण प्रवर्तकाद्यभिप्रायमनुमाय प्रवृत्त्याद्युपपत्तेः । यथा चैवं शिष्टस्याप्यनुमानविधया प्रामाण्यं, तथोक्तं प्राक् । तस्माच्चेष्टा न प्रमाणान्तरमिति दिक् ।

एवं सहस्रे शतं सम्भवतीति सम्भवस्यानुमान एवान्तर्भाव इति । इह वटे यक्षस्तिष्ठतीत्यैतिह्यस्य तु शब्देऽन्तर्भावः । अर्थापत्तेस्तु व्यतिरेक्यनुमान एवान्तर्भाव इत्युक्तम् । अनुपलब्धेस्तु प्रत्यक्षसहकारित्वमात्रं, न प्रमाणान्तरत्वमित्युक्तं प्रत्य-

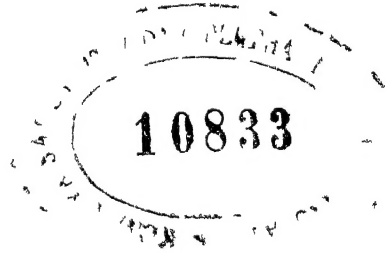
क्षपरिच्छेदे । तस्माद् युक्तं चत्वार्येव प्रमाणानीत्यनवद्यम् ॥

इत्युपसहारप्रकरणम् ।

इति श्रीदन्तिद्योतिदिवाप्रदीपाङ्कविश्वजिदतिरात्रयजिसर्वतन्त्रस्व-
तन्त्राद्वैतविद्याचार्यविश्वामित्रवंशमुक्ताफलसत्यमङ्गलरत्नखेट-
श्रीनिवासदीक्षिततनयस्य कामाक्षीगर्भसम्भवस्य
श्रीमदर्धनारीश्वरदीक्षितगुरुचरणसहजता-
लब्धविद्यावैशद्यस्य विश्वजिद्याजिन
श्रीराजचूडामणिदीक्षितस्य
कृतिषु मणिदर्पणे
शब्दपरिच्छेदः ।

— ० —

शुभं भूयात् ।

R625
N13